

संस्कृत भाषा

कक्षा ८

संस्कृत भाषा

ऐच्छिक (संस्कृत) समूह

कक्षा ८

लेखक

श्री चूडानाथ भट्टराय

श्री अम्बिकाप्रसाद अधिकारी

श्री लीलानाथ वाग्ले

प्रकाशक

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड

सानो ठिमो, भक्तपुर

सर्वाधिकार जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लि. मा मुरक्षित

संस्करणहरू २०२८, २०२९

पाठ्यक्रम (२०३८) अनुसार

प्रथम संस्करण २०३८ चैत्र

द्वितीय संस्करण २०४३ आश्विन

तृतीय संस्करण २०४८ फाल्गुन

तपाईंले किनेको पुस्तकमा छपाइ प्रविधिसम्बन्धी कुनै त्रुटि केला परेमा अधिकृत
वितरक (साम्रा) ग्रथवा स्थानीय बिन्नेताबाट उक्त पुस्तक साट्न सक्नुहुनेछ ।

ज. शि. सा. के. लि.

मूल्य रु. ५१०५

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड (एजुकेशन प्रेस) मा मुद्रित ।

“राष्ट्रिय प्रतिभालाई फुलाउने, फलाउने
तथा जनताको मनोभावनालाई
विकासमूलक बनाउने नीति लिई लागू
गरिएको यस राष्ट्रिय शिक्षा
योजनाबाट केही वर्षभित्र एउटा
जागरुक, परिश्रमी र उन्नतिशील
समाजको सिर्जना हुन सक्नेछ भन्ने
मैले आशा लिएको छु।”

—श्री ५ बीरेन्द्र

ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ
ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ
ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ
ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ
ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ
ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ
ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ
ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ, ਸਿਰੀਸਰ

हाम्रो भनाइ

शिक्षालाई जीवन अपेक्षित गराई विद्यार्थीहरूमा राष्ट्रियता, राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता र नैतिकताजस्ता गुणहरूको विकास गराउने र सामाजिक जीवनयापनका लागि आवश्यक ज्ञान र सीप हासिल गराउने राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ को विद्युद् उद्देश्य अनुरूप विद्यालय स्तरका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूको विकास गर्ने प्रक्रिया चालू रहिराएको हो । यिनमा देखिएका कतिपय कमीहरू हटाउने र विषयवस्तुलाई समय सापेक्ष गराउने प्रयासमा बेला-बेलाभन्दा संशोधन पनि भई आएका छन् ।

यसै क्रममा शिक्षालाई अझ प्रभावकारी र व्यावहारिक तुल्याउन २०३८ को शैक्षिक सत्रदेखि पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूमा सुधार गरिएको छ । तदनुरूप कक्षा ८ का लागि पाठ्यक्रम २०३८ अनुसार संस्कृत भाषा विषयको यो पाठ्यपुस्तक तयार गरिएको हो । यस पाठ्यपुस्तकका परिमार्जनकर्ता श्री चेतोनाथ शर्मा आचार्य र श्री परमानन्द शर्मा बोहोरा हुनुहुन्छ ।

यस पाठ्यपुस्तकलाई सकेसम्म स्तरयुक्त बनाउने प्रयास गरिएको छ तापनि यसमा भाषागत, विषयगत र शैलीगत कतिपय त्रुटिहरू अझ हट्न नसकेका होलान् । तिनका सुधारका लागि शिक्षक, अभिभावक विद्यार्थी लगायत सबै बुद्धिजीवी पाठकहरूको सक्रिय सहयोगको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा यस पवित्र सेवा कार्यमा यहाँहरूको रचनात्मक सुझाव यो केन्द्र सदैव स्वागत गर्दछ ।

श्री ५ को सरकार

शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय

पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्र

सानो ठिमी, भक्तपुर

नेपाल

अनुक्रमणिका

गद्यम्

आचाराध्यायः	१
गोरक्षनाथः	३
इतिहास प्रदीपो भानदेवः	७
शासकेन निपातितः सिंहः	१०
संवादः	१३
गुरुशिष्ययोः संवादः	१६
आवेदनपत्रम्	१८
पुत्राय पितुः पत्रम्	१९
इयं संस्कृत भाषा	२०
गीः	२२

पद्यम्

रघुवंशः	२५
नीतिश्लोकाः	२६

व्याकरणम्

व्याकरणम्	३१
-----------	----

संस्कृत- शब्द-कोश

१००

संस्कृत-
शब्द-कोश
संस्कृत-
शब्द-कोश
संस्कृत-
शब्द-कोश

संस्कृत-
शब्द-कोश
संस्कृत-
शब्द-कोश
संस्कृत-
शब्द-कोश

१००

संस्कृत-
शब्द-कोश
संस्कृत-
शब्द-कोश
संस्कृत-
शब्द-कोश

आचाराध्यायः

(वेदमनूच्याचार्योऽन्ते वासिनमनुशास्ति)

सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्माप्रमदः ।
आचार्याय प्रियंघनमाहृत्य प्रजातन्तुमाव्यवच्छेत्सीः ।
सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् ।
कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै नप्रमदितव्यम् ।
स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां नप्रमदितव्यम् ।
देवपितृकार्याभ्यां नप्रमदितव्यम् ।
मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव ।
अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि
त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं
सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि ।
श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् ।
भ्रिया देयम् । संविदा देयम् । एष आदेशः ।

कठिनाः शब्दाः

मात्रमदः = प्रसावधानी नगर
नप्रमदितव्यम् = प्रसावधान नबन
देयम् = दिनयोग्य छ

माव्यवच्छेत्सीः = विच्छिन्न गर्ने छनी
अनवद्य = अनिन्द्य
संविदा देयम् = ज्ञानपूर्वक दिनयोग्य छ

अभ्यासः

१. रिक्तस्थानं पूरयत

(क) सत्यान्न... ..
धर्मान्न... ..
कुशलान्न... ..

(ख) नप्रमदितव्यम्
... .. नप्रमदितव्यम्
... .. नप्रमदितव्यम्
... .. नप्रमदितव्यम्

२. मातृदेवो भव
पितृदेवो भव
आचार्यदेवो भव

इत्येषामभिप्रायं स्पष्टी कुरुत

३. कीदृशानि कर्माणि उपास्यानि ?

४. “यान्यस्माकम्” इत्यत्र “अस्मत्” शब्दस्य कोऽर्थः ।

अनुरोधः— आचाराध्यायं पठित्वा स्मृत्वा च तदनुसारं निर्वहणे प्रयतत ।

संस्कृते अनुवादं कुरुत

हामीहरू पानी पिउँछौं । म तिमीहरूलाई जित्छु । तँ मलाई बोलाउँछस् । भाइ मलाई ढाँछ । बालक दुई घोडालाई हेर्छ । विद्यार्थीहरू पाठ पढ्छन् । तिनीहरू राम्रा छन् ।

भाषायामनुवादं कुरुत

त्वं जल पिबसि । यूयं मां पश्यथ । दीपा अन्धकार नाशयन्ति । हंसः कपोतान् जयति । पिता पुत्रं क्षमते । वयं रुप्यकं लभामहे ।

गोरक्षनाथः

सिद्ध गोरक्षनाथस्य गुरु मत्स्येन्द्रनाथो बाल्यकालात् महासिद्धः । योगमार्गे हठयोग राजयोगौ प्रसिद्धौ । तत्र हठयोगमार्गस्य प्रथमं प्रवर्तकं आदिनाथः । प्रवृद्धया योगसम्पत्त्या तं शङ्कर-रावताररूपं कल्पयन्ति लोकाः । तस्यैवादिनाथस्य शिष्यो मत्स्येन्द्रनाथः । तस्य जन्मविषये ईदृशी किंवदन्ती श्रूयते ।

कदाचिच्छिव उद्याने पार्वती योगविद्यामुपादिशत् । उद्यानस्य तडाने मत्स्या आसन् । नारायणः कस्यापि मत्स्यस्योदरं प्रविश्य निभृत् सर्वा योगविद्यामशृणीत । तदनुलब्ध योगतत्त्वः सः बालक रूपेण मत्स्योदरान्निर्गम्य मत्स्येन्द्रनाथनाम्ना प्रसिद्धोऽभूदिति ।

अन्यविषयकथनानुसारेणायं कामरूपदेशीयो योगमार्गस्य दर्शक इति । तस्य नेपालागमनं प्रसङ्गस्तवीदृशः । यदा नेपाले बहुकालपर्यन्तं जलवर्षणं निरुद्धं तदाऽन्तानामनुत्पादनेन जनाः पीडिताः । अवर्षणदोषात्प्रजारक्षितुं राजा नरेन्द्रदेवो विश्वतान्त्रिकसहयोगेन मत्स्येन्द्रनाथं नेपालराज्ये समानीतवान् इति । अस्तु किंवदन्ती यथा तथाऽपि, परमेषः योगमार्गस्य देशिक इत्यत्र न काऽपि विप्रतिपत्तिः ।

सोऽयं योगिवरो नेपाले स्वभावानुसारं सम्मान्यते लोकैः । बौद्धा इमं कल्याणमूर्तिरूपेण मानयन्ति, अन्ये च सिद्धयोगी रूपेण पूजयन्ति । धार्मिक समन्वयसम्पन्नेऽत्र बहुषु देवेषु देवीषु च ईदृश्यैव भावधारा प्रवहमाना दृश्यते ।

मत्स्येन्द्रनाथस्य मूर्तिरपि श्वेता रक्ता च विद्येते । श्वेतायाः मन्दिरं काष्ठमण्डपे विराजते, यस्याः रथयात्रा चैत्रशुक्लाष्टम्यादारभ्य पूर्णिमायां समाप्यते ।

रक्तायाः मूर्तेः मन्दिरस्तु ललितपत्तने बुद्धमति प्रदेशे च वर्तते । अस्याः मूर्तेः रथयात्रा वैशाखशुक्लप्रतिपद् आरभ्य सार्धमास द्विमास पर्यन्तं महता समारोहेण प्रचलति । यात्रा समाप्तिस्तदा जायेत यदा जाउलाखेल नाम्न स्थाने कञ्चुकं प्रदर्श्यते । कञ्चुकप्रदर्शनदिनं मौहर्तिका निर्धारयन्ति, तस्मिन्दिने क्षेत्रीयावकाशोऽपि भवति । न केवलं लक्षाधिकाः जनाः अपितु राज्ञो राजपरिवाराणामन्येषाञ्च पदाधिकारिणामुपस्थितिः कञ्चुकप्रदर्शनदिने जायते ।

प्रायेण बौद्धा महता समारोहेणैवां यात्रां मानयन्ति, रथं परितो नार्यः शतसहस्रसंख्यकान् दीपान् ज्वालयन्ति च ।

अस्यैव योगिवरस्य शिष्यो गुरु गोरक्षनाथः । अयञ्च नेपालराष्ट्रं निर्मातुः श्री ५ पृथ्वी-नारायणशाह देवस्य आराध्यदेव आसीत् ।

अस्य जन्मविषयेऽपि ईदृश आभाणकः प्रसिद्धः । योगिवरो मत्स्येन्द्रनाथ स्तीर्यानि पर्यटनं कदाचिदयोष्यां प्राप । तत्र सः भिक्षार्थं कस्यापि द्विजस्य द्वारमुपाययौ । तदगृहस्थिता द्विज-पत्नी हस्तयोर्भिक्षामादाय भिक्षवे दत्त्वा खिन्नमुखी तस्थौ । योगिवरेण ज्ञातमेषा निरपत्या इति । कृपया सत्पुत्रावाप्तये योगकरण्डकात्किञ्चिद्भिभूति निस्सार्याशयनाय तस्यै प्रायच्छत्, स्वयञ्च निरगच्छत् ।

चञ्चलमना ब्राह्मणी तां विभूतिं प्रतिवेशिन्यै दर्शयामास । तत्पुत्रावाप्तिमसहमाना प्रति-वेशिनी अपरिचितेन भिक्षुणादत्तं भसितं खादितुमयोग्यमिति स्वाशयं प्रकटितवती । विप्रा तां विभूतिमेकस्मिन् गते प्रचिक्षेप ।

द्वादश वर्षानन्तरं मत्स्येन्द्रनाथः पुनरपि तस्मिन्नेव गृहे भिक्षार्थं प्राप्याऽपुच्छत्—
वत ते पुत्र इति । तत्प्रश्नेन चकिता ब्राह्मणी भयविकृतया वाचा सर्वं यथावत्तं भिक्षवे न्यवेदयत् ।

अमोघसङ्कल्पे योगी तमेव गतं लक्ष्यीकृत्य एहि वत्स ! इत्याह्वयत् । ततो द्वादश वाषिको बालकस्तस्मादेव गतत्प्रादुरभवत् । तत्पश्चात् योगीश्वरेण दत्त योगविद्योपदेशः सः गोरक्षनाम्ना प्रसिद्धो योगी बभूवेति । एवं मत्स्येन्द्रनाथोपदिष्ट मार्गेण योगं साधयन् गोरक्ष-नाथो महतीं ख्यातिमवाप ।

अस्मिन् देशे गुरोर्मत्स्येन्द्रनाथस्य तदीय शिष्यस्य गोरक्षनाथस्य च प्रसिद्धिः सर्वैरनु-भूता ज्ञाता च । नेपालराष्ट्रस्य मुद्रा गोरक्षनामाङ्किता भवति । पाशुपतशस्त्रे मृगस्थत्यामन्यत्र च गोरक्षनाथ मन्दिराणि विद्यन्ते । अस्य मठे नाथ सम्प्रदायानुयायिनो योगिनस्तिष्ठन्ति । भारतेऽपि

गोरक्षनाथानुयायिनः प्राचुर्येण लभ्यन्ते । गोरखपुरनगरे वर्तमानं गोरक्षनाथ मन्दिरं मठपञ्चाति-
प्रसिद्धम् ।

मत्स्येन्द्रनाथ गोरक्षनाथयोः प्रसादेन सचेतसां नेपालवासीनां वीर्येण च हिन्दुराष्ट्र नेपाल-
प्रचुरकालं स्वतन्त्र रूपेणावस्थास्यतीति भाषास्यते ।

कठिनाः शब्दाः

सिद्धिः = सिद्धि प्राप्त गरेको

निर्गम्य = निस्केर

निरुद्धम् = रोकियो

किंवदन्ती = लोककथन

कञ्चुकम् = भोटो

प्रतिवेशिन्यै = छिमेकीलाई

गते = छाडलमा

लक्ष्यीकृत्य = लक्ष्य गरेर (हेरेर)

मुद्रा = पैसा

निवृतम् = सुटुक्क

देशीयः = देशमा भएको

तान्त्रिकः = तन्त्र ज्ञात्री

समन्वयः = मेल

ललाधिकाः = लाल्छमन्दा बढो

भसितम् = खरानी

प्रक्षिपे = फर्काकिन्

स्वाशयम् = निजी चाहना

अभ्यासः

१. मत्स्येन्द्रनाथः इति नाम कथम् ?

२. मत्स्येन्द्रनाथः कस्माद् योगविद्यामलमत ?

३. भद्रस्या जनाः मत्स्येन्द्रनाथं कथा भावनया पूजयन्ति ?

४. गोरक्षनाथस्योत्पत्तिः कथम् ?

५. कुत्र वर्तते

(क) श्वेतमत्स्येन्द्रस्य मन्दिरम् ?

(ख) रक्तमत्स्येन्द्रस्य मन्दिरम् ?

६. कथा भवति

(क) श्वेतमत्स्येन्द्र यात्रा ?

(ख) रक्तमत्स्येन्द्र यात्रा ?

(ग) कञ्चुक प्रदर्शनम् ?

७. कः मत्स्येन्द्रनाथं नेपालमानयत् ? चिन्हेनाङ्कितं कुरुत

(क) दिव्यदेवः

(ख) नरेन्द्रदेवः

(ग) मानदेवः

संस्कृते अनुवादं कुरुत

दुई बालक बढ्दछन् । ती घर जान्छस् । म तिमीहरूलाई संझन्छु । त्यो पुस्तक
किनेर ल्याउँछ । ती दुई नाच हेछन् । भाइहरू पुस्तक पढ्छन् । तिमीहरू इनाम पाउँछौ ।
दामीहरू ईश्वरलाई सम्झन्छौ ।

भाषाथामनुबाबं कुरुत

वयं पाठ चिन्तयामहे . धूर्ताः नरान् वञ्चयन्ते । कुम्भकारः घटं रचयति । सुशीलाः छात्रा-
णम् नमन्ति । वयं कार्याणि कुर्महे । सेवकं राजानं प्रार्थयते । ते न मन्ति । भ्रातां पत्रं लिखावः ।
अयम् श्रोतॄणां न मक्षयति । भक्तः ईश्वरं पूजयति ।

इतिहास प्रदीपो मानदेवः

लिच्छविवंशे भूमत्पन्नो मानदेवोऽस्मदीयदेशस्य दीप्तिमान् प्रदीपः । यतस्तस्य विमले यशः प्रकाशे विमान्ति विविधानि मुकुनकर्माणि । धर्मदेव पुत्रो मानदेवः पितरि स्वयति तत्रत्यं राज-पवमधिष्ठितवान् । राज्यराहणकालस्तु ७८४ शताब्द्याः प्रथमपादः ।

शामन पदमोरुद्धो मानदेवः शरीरावयवैः समुचितपरिधानैश्च मूर्तिधारी क्षात्रो धर्म इव व्यगजत । विस्तृतं वक्षः कपाटम्, वृषस्यैवपीनःस्कन्धः, शालदृशो दीर्घो बाहुः, सुदृढः, सुगठितञ्च शरीरं तस्य शिरसि रत्नकाञ्चनोज्ज्वलमुष्णीषमावध्य प्रविचरन् स स्वप्रजानां नयनानन्द-जनकोऽभूत् ।

तस्मिन् राजनि शास्त्रि सति नेपाले वास्तुकलायाः, मूर्तिकलायाः, धर्मस्य, साहित्यस्य च विकासः शिखरमारुह इति इदानीन्तनं प्राप्तैः कतिपयादाहरणैरनुमात् शक्यते । चम्पकनारायण निकटे कच्छगौठी मस्यापितं तच्छिलापत्र प्रचुरमैतिहासिकमहत्त्वमावहति । सुललितायां संस्कृतभाषायामुट्टुङ्कितमेतत्पत्रं प्रामाणिक रूपेण तात्कालिकमैतिहासिक विवरणं प्रस्तीति ।

तस्य पिता धर्मदेवो यदाऽसमय स्वकालकवलितस्तदा माता राज्यवती भृशं रुदनी सतीरूपेण पतिमनुगन्तुमैच्छत् । तस्मिन्वसरे साश्रुवदनी मानदेवो मातुश्चरणयोः पतित्वा न्यवेदयत्, नियति निर्देशेन पितरि स्वयतिर्ऽपि जीवितया भवत्या मम परित्यागो नोचितः । यदि भवती स्वनिर्णयात् परिवर्ततेऽप्येत्तदाहं पथम प्राणास्त्यक्ष्यामि, पश्चादेव भवत्या भवकाश इति ।

इत्थं स्वपुत्रस्य दीन वचनैः साश्रुनेत्रैश्चाकृष्टा राज्यवती सती गमन निश्चयाभिदुक्ता । पत्युरोर्ध्वदेहिक्क्रियानन्तरं राज्यधुरं सञ्चालयितुं सा पुत्रस्य साहाय्यं कुर्वती । स्वगुणगणैः प्रबुद्धो मानदेवो मातुः साहाय्यं प्राप्य शत्रून् भर्दयितुं राष्ट्रमुन्नमयितुञ्च प्राभवत् । मातुल सहायः सः गण्डकी तरङ्गिणीं तीर्त्वा मल्लपुरां प्राप वणी चकार । यदा मानदेवो राजपदमारुहस्तदा राज-धर्मानुसारेण प्रजानां मौविध्य साधनाय सः प्रायतत । वाणिज्यविधौ मौकर्यमानेन तेन स्वतन्त्रा-मानाङ्क मुद्रा प्रकाशिता । वास्तुकलायाः प्रकृष्टतरमुदाहरणं प्रस्तौतुं तेन मानगुहाख्यो राज प्रासादो निर्मितः ।

यस्य प्रासादस्य वास्तुकला कौशलगतं सौन्दर्यं वैदेशिकाः यात्रिणैर्ऽपि मुक्तकण्ठेन प्रार्शंसन् । वैष्णवधर्मप्रियो मानदेवो मातुरिच्छा पूरयितुं वैविधक्षेत्रेषु देवमूर्तिनां संस्थापनं कृतवान् । कशुपतिनाथस्य निकटवर्तिन्या वागवत्या पूर्वतटे इसमस्थाः, पश्चिमे लाजिम्पाट स्थाने च मानदेवस्थापिते भगवतो वामनस्य मूर्तिविराजते । दोलाद्रिगिरी (चम्पकनारायणे) तेन भगवतो विशेषपूजनं, गरुडध्वजापणं, क्षेत्रपरिभार्जनं, शिलापत्रस्थापनञ्च कृत्वा तत्क्षेत्रस्य महत्त्वं चातुर्मुख्येन वर्द्धितमस्ति ।

धार्मिक दृष्ट्या मानदेव कुले श्रौदार्यं प्राप्यते । स्वयं मानदेवपिता धर्मदेवो माता राज्यवती च शिवविष्णु भक्तिरताः क्षेमसुन्दरी गुणवत्यो च पत्न्यौ शिवस्तिष्णं स्थापितवन्तौ । महिष्या भोगिनी पुत्र्या विजयवत्या च शिवलिङ्गमेव स्थापितमस्ति । पितामहः शङ्करदेवः शैवः । प्रपितामहो बुधदेवस्तु सुगतशासन पक्षपाती बौद्धः ।

एवं सर्वं विलोक्य कथयितुं शक्यते लिच्छविशासने धार्मिक विषये स्वातन्त्र्यमनुभूयितम् । एकविधं धर्ममनुमन्यमानो नाम्यविधं धर्मं निन्दति, न वा तिरस्करोति । तथा च नेपाल भूमी धार्मिक समन्वयस्य बीजं लिच्छविकालेन केवलमङ्कुरितमपितु परलबितम् ।

कठिनाः शब्दाः

अस्मदीय देशस्य = हाम्रो देशको

अधिष्ठितवान् = बसे

कवाटम् = द्वार

उष्णीषम् = पगरी (टापी)

शिखरम् = टुप्पामा

उट्टङ्कितम् = खोलिएको

अनुगन्तुम् = पछि लाग्नु

न परिवर्तते = फर्किनु हुन्न भने

सौविध्यम् = सुविधा

और्ध्वदेहिक क्रिया = मृत्युपछि गरिने काज

विमले = निर्मल

आदः = अवियसंबन्धी

अधिराजत = शोभित भए

नयनानन्दजनकः = आँखालाई आनन्द दिने

आवहति = धारण गर्छ (बोक्छ)

कालकवलित = कालको गास भए (मरे)

नियतिनिर्देशेन = देवको खटनले

त्यजामि = छोड्ने छु

श्रौदार्यम् = उदारता

सुगतशासनम् = बुद्धशिक्षा

अभ्यासः

१. नेपालस्येतिहासे मानदेवस्य स्थानं निरूपयत ।
२. मानदेवः कदा राजपदमारूढः ।
३. राज्यवती का ? सा कथं पतिं शानुगच्छत् ?
४. मानदेव समये केषां वस्तूनां प्रायेण विकासः ?
५. कस्मिन् स्थाने राज्ञा वामनस्य मूर्ति स्थापिता ?
६. निम्नाङ्कित शब्दानामर्थाः लेख्याः

(क) मानगृहम्

(ख) मानाङ्कमुद्रा

(ग) भोगिनी

(घ) शिलापत्रम्

संस्कृते अनुवादं कुरुत

हामी तैलाई छुन्छौं । म त्यसको कुरा सुन्दैन । तिनीहरू रुपियाँ गन्छन् । गोपाल गाई
त्याउँछ । पक्षी आकाशमा उड्छ । हामी दुई फल खान्छौं । तिमीहरू बिद्या चाहन्छौ । त्यो हुन्छ ।

भाषायामनुवादं कुरुत

अग्रजः कार्यं करोति । श्रीमान् मां रक्षति । भवन्तः किं कुर्वन्ति ? बालकः उष्णं
दुग्धं पिबति । भृत्यः साण्डानि नयति । भगिनी माम् आह्वयति । अश्वाः मार्गं धावन्ति । गोपालः
गोष्ठं प्रविशति । त्वं वार्ता शृणोषि किम् ? माता मांदकं रचयति ।

शशकेन निपातितः सिंहः

अथ कस्मिंश्चिद् वनऽवमत क्रूरकर्मा नाम कोऽपि सिंहः । दिवा स गृहाया स्वपिति, सन्ध्यात इतस्ततो चरति, व्यापादयति च बहून् वन्य पशून् । अनेनक्रमेण अचिरादेव तेन शतशः प्राणिनो हता स्तस्मिन् वने । सिंहस्य क्रूरेण कर्मणा संवस्ता वनवासिनो मृगा एकत्र मिलित्वाऽचिन्तयन् । हा कष्टम् ! क्षणभङ्गुरमेव जातमस्माकं जीवनम् । केनोपायेन वयसमिदं समुत्तरेमेति । ततः कश्चिद् बृद्धो हस्ती ब्रूते— जानाम्येकमुपायमत्र । अन्वागच्छत माम् । अधुनैव गच्छाम— स्तस्य सिंहस्य समीपमिति ।

ततस्ते सर्वे सिंहस्य निवासस्थानं गत्वा तत्र च सुखोपविष्टं तं दृष्ट्वा सांस्टाङ्गपातं प्रणमन् । तदा तेषामग्रणीब्रवीत्— भो मृगराज ! वयं सर्वे वनचरास्तवदासाः । वृथा व्यापादयसि त्वं प्रतिनिधिनं बहून् मृगान् । यतस्तव भोजनं भवत्येकेनैव । अयमेवक्रमः प्रचलति चेदचिरादेव मृगशून्यं भविष्यतीदं वनम् । किं भक्षयिष्यसि ततस्त्वम् । अतो हे मृगपते ! त्वया सन्न समयं कर्तुमिच्छामो वयम् । येनोपययोः कल्याणं भविष्यति इति । स क्रूरकर्माऽपृच्छत—कोऽसौ समयः । दन्ती प्रत्यभाषत— प्रतिदिनमेकैकं पशुं वयं तव समीपं प्रेषयामः । स चात्र सायं काले आगमिष्यति । तं त्वं सुखेन भक्षय । अन्यान् मा जहि । एवं सति निनायासं गृहायामेव भोजनं— प्राशयामि चिरं च जीविष्यसि, अस्माकं कृतेऽपि किञ्चिन्निरभयता जायते ।

ततः स कैसरी सानन्दमवदत् — साधूक्तं वृद्ध त्वया । संमत एष समयो ममापि ।
सयैवानुतिष्ठत यूयमिति । ततः प्रभृति यथा समयं प्रतिदिनमेकैकः पशुः सिंहमुपगच्छति
तं च व्यापाद्य स्वोदरं पूरयति स क्रूरकर्मा ।

एवं गच्छता कालेन समायातो धूर्तबुद्धेर्नाम वृद्ध शशकस्य वारः । स च मार्गेण गच्छन्
चिन्तयत् । यद्यवश्यमेव मरणं तर्हि किं सिंहस्यानुनयेन । मन्दं मन्दमेव गच्छामीति । अत्रान्तरे
दृष्टः कश्चित्कूपस्तेन मार्गे । मरणात् प्राक् तृषां निर्वर्तयामि सकृदिति चिन्तयित्वा गतः स
कूपतीरम् ।

तत्र स यावज्जल पिबति तावत् स्व प्रतिविम्बं तत्र पश्यति । तद् दृष्ट्वाऽचिन्तयत् ।
एषावाप्येव मां रक्षिष्यतीति । ततः प्रस्थितः सः शनैः शनैः सिंहाभिमुखम् । क्रूरकर्माऽगच्छन्तं तं
दूराद् दृष्ट्वा कोपादवदत् । रे क्षुद्र ! स्वल्प शरीरस्त्वं किमर्थं विलम्बेन समायातोऽसि ?
इति । शशक प्रणम्याब्रवीत् — देव, नाहमपराधी । अहन्तु समय एव आगच्छन्नासम्, परं
पथ निरुद्धोऽहं बलादन्येन सिंहेन । तस्याग्रे पुनरागमनाय शपथं कृत्वा भवते निवेदयितुमन्ना
गतोऽस्मि, इति ।

स सिंहः सकोपमाह— 'आः कथमत्रैव जीवति सिंहान्तरम्' सत्वरं दर्शय तं दुरात्मानम्,
येन शीघ्रं प्रेषयामि यमसदनम्' इति । ततः कूपतीरमनयत् स धूर्तबुद्धिस्तम् । दूराद् तं दर्शयित्वा
सोऽवदत्—भवन्तं दृष्ट्वा विलीनः सबलवान् सिंहोऽत्रैव कूपे । क्रूरकर्मा तत्र द्रष्टुं गतः, यावत् स्व
प्रतिविम्बं वाप्यामपश्यत् तं सिंहान्तरं मत्वा न्यक्षिपत् क्रोधात्तस्योपर्यात्मानम् । ततश्च
जल निमग्नः सन् पञ्चत्वं गतः ।

अतएव कथितमस्ति—

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतोबलम् ।

पर्यासिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥ इति ।

कठिनाः शब्दाः

व्यापादयति=मार्दछ

संतस्ताः=डराएका

क्षणमङ्गुरम्=एक छिनमा नाश हुने

अन्वागच्छत=आओ

समयः=शपथ (सन्धि)

सिंहान्तरम्=अर्को सिंह

तस्योपरि=त्यसमाधि

पञ्चत्वं गतः=मरघो

प्रेषयामः=पठाउनेछौं

मा जहि=नमार

वारः=पालो

निर्वर्तयामि=पूरा गर्छु (हटाउँछु)

प्रतिविम्बः=छाया

निरुद्धः=रोकिएँ

न्यक्षिपत्=पर्याकथो

आत्मानम्=आफूलाई

अभ्यासः

१. क्रूरकर्मा पूर्वं किमकरोत् ?
२. वन्य पशवः सिंहेन सह कीदृशं शपथमकुर्वन् ?
३. धूर्तं शशकः पथि गच्छन् किमचिन्तयत् ?
४. क्रूरकर्मा कथं पञ्चत्वं गतः ?
५. कस्य बलम् ?

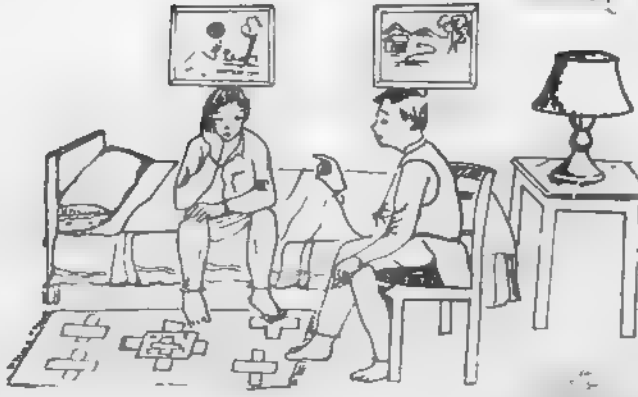
संस्कृते अनुवादं कुरुत

रमेशको स्वभावः रात्रां छ । खराब मानिसको बानी नसिक । विद्यार्थी साथीसँग खेलछन् । गाउँको नजीक वन छ । परिश्रमविना विद्या हुँदैन । प्रहरी चोरको पछि लाग्छ । बिहान घुम्नु फाइदा छ । दुई विद्यार्थी यहाँ पढ्छन् । त्यसले मलाई कुट्यो । कुकुर राती भुक्छन् ।

भाषायामनुवादं कुरुत

माता भोदनम् अपचत् । हंसी जलम् अपिबताम् । ग्रहं त्वाम् अपश्यम् । शिष्य-गुरुम् अपृच्छत् । वयं पाठम् अभ्युणुम । सः तम् आह्वयत् । छात्रा गृहं प्राविशत । पुस्तकम् अपठत् ।

संवादः

मदनभुवनौ प्रतिवेशिनौ । बाल्यो उभौ सहैव क्रीडितौ खादितौ च । इदानीं भदनो विज्ञान विद्यालये पठति भुवनस्तु संस्कृत विद्यालये । भ्रष्टुनाऽवकाशमतिबाहिलं द्वावपि गृहागतौ । यदा उभयोः संयोगो भवति तदा किमपि विषयमवलम्ब्य परस्परं विवदन्तौ दृश्येते । अद्यतन दिवसे स्वस्य विषयमाश्रित्य प्राचलत् तयोः संवादः ।

भवनः— पठनस्तु खलु विज्ञानमेव । विज्ञानेन हि जगति महत्परिवर्तनमायातम् । विज्ञानं खलु बुद्ध्या परमोपलब्धिः । एतद्विना न किमपि प्रशंसनीयं कार्यं सम्पादयितुं शक्यते ।

भुवनः— भ्रष्टुना विज्ञानस्य महत्त्वं सर्वैरनुभूतं स्वीकृतञ्चापरै विज्ञानमेव सर्वस्याप्युन्नतेर्भूलं कारणमिति स्वीकरणन्त्ववास्तवम् । यतोऽन्यान्यापि सन्ति तादृश क्षेत्राणि यत्र विज्ञानस्य प्रवेशो नास्ति ।

मदनः— भ्रष्टुन् मन्ये, न हि विज्ञानव्यतिरिक्तं क्षेत्रमवशिष्टम् । यतो मानवानां परिधान साधनानि यान्त्रिक प्रयोग सिद्धानि । खाद्य वस्तुनामुत्पादनं वैज्ञानिक रीत्या विधीयते, पठन-पाठन साधनानि वैज्ञानिक यन्त्रैर्निर्मियन्ते । चिकित्सा क्षेत्राणि विज्ञानमयानि, निर्माणसाधनान्यपि न विज्ञानव्यतिरिक्तानि । मनोरञ्जक साधनानां निर्माणमपि विज्ञान क्षेत्रान्तर्गतमेव । गमनागमन क्षेत्रेषु तु विज्ञानेन चावापृथिव्योरिवान्तरमानीतमिति । इतः परमवशिष्टं किं स्याद् यत् विज्ञानस्य प्रवेशं कल्पयितुं न शक्येत ।

भुवनः— यानि वस्तुनि त्वयोल्लिखितानि सर्वाण्यपि तानि प्राचीनकालात्प्रचलितानि । भिन्नता केवलं निर्माणविधावेव । पूर्वं तेषां निर्माणं श्रमसाध्यमासीत्, यान्त्रिक विकासानन्तरं

तत्र सारल्यमायातम् । इत्यमेकत्र जातेऽपि सारल्ये श्रमजीवीनां निर्माणकौशलमनेन परिहृतमस्ति । अन्यच्च खाद्यान्नां खाद्यवस्तुनाञ्चाकृत्रिमनिर्माणमेव समीचीनम् । यान्त्रिक प्रयोगनिर्माणन्तु कृत्रिमोत्पादकम् । न हि तत्प्रशंसनीयं मन्ये । गमनागमनसाधनैः सीकर्यन्तु प्रदत्तम् परं तदपि हृदयविदारकं दुर्घटना घटकमेव दृष्टम् ।

भवनः— पूर्वं जनानां संख्याऽल्पतरा । मत्पानांकृते उत्पादनमपि स्वल्पमेव । परमिदानीं प्रवृद्धा जनसंख्या । प्रवृद्धानां तेषां प्रयुज्यमानवस्तु निर्माणं यान्त्रिक प्रयोगं विनाऽसम्भवम् । यान्त्रिक सहयोगिन वस्तुनामुत्पादने कतिपय वैगुण्यमायातीति चेदन्यविध सौविध्यं विलोक्य तत्क्षन्तव्यमेव भवति । गमनागमनसाधन सौविध्येन तु विस्तृतमपि भूमण्डलं शुष्कचर्मवत्संकुचितम् । कदाचित्दुर्घटना घटनन्तु स्वाभाविकम् ।

भुवनः— विज्ञानं सर्वविध सौविध्यमूलम्, वैज्ञानिकी उन्नतिः सर्वोन्नतिः, विचारस्य बुद्धेः परिमार्जकमपि विज्ञानमेवेति । नेत्रे निमील्य स्वीकृत्येऽपि सर्वमपि विज्ञान भूताधीनमिति तु निर्विवादम् । भूतानि हि जडानि । न हि जडानां विकासेन मानवीय भावना विकास इति स्वीकर्तुं शक्यते । न वा भावना विकासं विना यैत्र्यादि मानवीय गुणविकासः, न च मानवीय गुण विकासं विना शान्तिरिति । इत्यञ्चेत्सर्वं विलोक्यान्ते इदमेव कथयितुं स्वीकर्तुं च शक्यते अस्तु नाम प्रचुर संख्याको भौतिक विकासः, परन्तु तत्राऽऽध्यात्मिक भावना भावितं नियन्त्रणमावश्यकम् । अनियन्त्रितं हि भूतजं न हि सुखास्पदं दृष्टं श्रुतं वा ।

भवनः— तत्रतु ममापि न विरोधोऽपितु सम्मतिरेव ।

भुवनः— व्यतीता बला, गच्छावस्तावत् । वादे वादे हि जायते तत्त्वबोधः ।

कठिनाः शब्दाः

प्रतिवेशिनी = छिमेकी
अतिवाहितुम् = बिताउन
विषदन्ती = छलफल गर्ने
प्राचसत् = चल्थो
अवास्तवम् = ठीक होइन
प्रयुज्यमानः = प्रयोग गर्ने
क्षन्तव्यम् = सहनलायक
शुष्कचर्म = सुकेको छाला
व्यतीता = बित्त्यो
बेला = समय

गमनागमन = यातायात
छावापृथिव्योः = जमीन-प्राशमानको
सारल्यम् = सरलता
परिहृतम् = हरण गरेको
अकृत्रिमनिर्माणम् = स्वाभाविक उत्पादन (बनावट)
सीकर्यम् = सुकरता (सजिलोपन)
वैगुण्यम् = वैगुणता (कृत्रिमता)
सौविध्यम् = सुविधा
नेत्रे निमील्य = छाँछा चिम्लेर

अभ्यासः

१. मदनमुवनी की ?
२. मदनमुवनयोः कस्मिन् विषये विवादः ?
३. केन जगति महत्परिवर्तनमानीतम् ?
४. विज्ञानं हि सर्वस्याप्युन्नतेमूलं कारणम्, किं खलु सत्यमिदं कथनम् ?
५. विज्ञानं ज्ञानं वा सपन्वित रूपं बहुहितकरमस्ति ? विविचित ।

संस्कृते अनुवादं कुरुत

तिनले मलाई देख्नेछन् । तिमी घर जानेछी । हामीहरू कथा सुन्ने छौं । गाईहरू घाँस खान्नेछन् । म रुपियाँ मान्ने छैन । बाले मलाई बोलाउनुहुनेछ । गुरु रिसाउनुहुने छैन । त्यसले पुस्तक मान्नेछ । चराहरू उड्ने छन् । उसले चिठी लेख्ने छ । म गीत सुन्नेछु । त्यो नाच हेर्नेछ ।

भाषायामनुवादं कुरुत

बालकाः क्रीडिष्यन्ति । माता गृहे गमिष्यति । त्वं कार्यं करिष्यसि । अहं पाठं पठिष्यामि । यूयं मां स्मरिष्यथ । भक्तः देवं पूजयिष्यति । कः इमं नेष्यति । अहं वनं प्रवेक्ष्यामि । भगिनी गीतं गास्यति । पिता माम् आज्ञास्यति । भ्राता जलं पास्यावः । वयं घ्राविष्यामहे ।

गुरुशिष्ययोः संवादः

गुरुः— अयि गोविन्द ! अपि समाप्तं सन्ध्यावन्दनम् !

शिष्यः— आचार्यपाद ! समाप्तं खलु ! सन्नद्धः ग्रहं गुरुधरणानामाज्ञापालने ।

गुरुः— अद्य तावदभाष्यायो वर्तते । आगच्छ मया सहोद्यानम् । तत्रहि किञ्चित्कालं विहरावः ।

शिष्यः— यद्भवद्भ्यो रोचते तदेव ममापि प्रियकरम् । गच्छावन्तर्हि एनद्भवतो पादुका युगलम् । एषा च वेत्तयष्टिः ।

गुरुः— अयि वत्स ! पश्यतामुद्यानशोभाम् ।

शिष्यः— दृष्ट्वा मयापि किलेष । मनोहरं स्वत्वेनदुद्यानमद्य प्रभाते । पुष्पाणां प्रवहमानी मधुर गन्धो जनानां चित्तं तोषयति । शीतलोर्वायुर्मन्दमन्दं प्रवहति, नाशयति च शरीरगत-
मासत्स्यम् । बालसूर्यस्य किरणाः प्रकाशन्ते नाशयन्ति च निशाया ग्रन्धकारम् ।

गुरुः— साधुक्तं कुशलेन कुमारेण । प्रसृतोऽनुभवः । प्रभाते हि अभिनवं दृश्यते खलु सकलं विश्वम् ।

शिष्यः— भो गुरो ! अस्मिन् वृक्षे एते वानराः विटपाद्विटपमुत्सवन्ते कुर्वन्ति च चीत्कारमुन्मैः ।
कुत्र वर्तते तेषां तेषां गृहम् !

गुरुः— न कुत्रापि तेषां गृहम् । कदापि ते गृहं न रचयन्ति ।

शिष्यः— किन्तु खलु तस्माद्विटपादुद्गच्छन्ति !

गुरुः— मधुमक्षिका एव ते । वानरैश्चालितः स विटपः । तस्मात् ते गृहेभ्य उड्डयन्ते ।

शिष्यः— यथार्थमगवतं गुरुवरेणा । अत्रैव खलु मधुमक्षिकाणां मधुकोशी वर्तते । मालाकारेण
तस्मात् कोशान्मधु गृहीतम् ।

गुरुः— अयि जात ! उपदेशकाः खलु सरषाः जनानाम् । ते हि पुष्पात्पुष्पं भ्रमन्ति धिन्वन्ति
च लवणो मधु ।

शिष्यः— ननु कैः पदार्थैर्मितोऽयं कोशः)

गुरुः— सिक्थेन । एतत् सिक्थं बहूपयुक्तम् । सततमुद्यमशीलाः सरषाः यथा ते मधुनः सञ्चयं
लवणः कुर्वन्ति तथा छात्रैरपि ज्ञानस्य सञ्चयः कर्तव्यः ।

शिष्यः— अतुगृहीतोऽभ्येतेन गुरुवचनेन । मधुमक्षिकावत् पिपीलिकाप्युद्यमशीलेत्यहं मन्ये ।

गुरुः— बाढम्-समीचीमनुभूतं त्वया । एते खलु भुक्ताः प्राणिनः स्वकर्मभिः जनानुपदिशन्तो
निर्वहन्ति ।

शिष्यः — अतएव व्यावहारिकाः अनुभविनः कथयन्ति विद्योपार्जनं न केवलं पुस्तकरटनम् ।
सृष्टेः सूक्ष्मनिरीक्षणमप्यावश्यकमिति ।

गुरुः — युक्तमेवोक्तं तैः । चतुराः खलु व्यावहारिकाः । तेषां सुकथनं ग्रहणीयमेव । अस्तु,
अधुना गृहं गच्छावः भोजनस्य वेला सञ्जाता ।

शिष्यः — अस्तु, तर्हि ।

कठिनाः शब्दाः

सन्नद्धः = तयार

अनाध्यायः = नपढ़ने दिन

वेतयष्टिः = बेतको सट्ठी

प्रसृतः = फैलिएको

सरघाः = मीरी

पिपीलिका = कमिला

चीत्कारम् = चिच्याहट

मधुमक्षिकाः = मीरी

विटपः = हाँगो

मधुकोशः = मीरीघार

क्षिपयम् = मैन

अभ्यासः

१. गोविन्दः गुरोराज्ञया कुत्र गन्तुं सन्नद्धः ?

२. प्रभाते उद्यानस्वरूपं कीदृशम् ?

३. किं वानराणामपि गृहं भवति ?

४. मधुमक्षिकाः कथं मधुसञ्चयं कुर्वन्ति ?

५. जघस्तन शम्भानां पर्यायो लेखः

(क) वानरः

(ख) मधुमक्षिकाः

(ग) लवणः

६. के स्वकर्मभिः ज्ञानमुपविशन्ति ?

चटकाः, सरघाः मशकाः, शशकाः ।

संस्कृते अनुवादं कुरुत

तिमी कलम ल्याऊ । तँ पानी पी । हामीहरू इनाम पाऔं । त्यो न हुबोस् । तपाईं जानुहोस् । तिमी चाँडै घर जाऊ । हजुरबाट मलाई आज्ञा मिलोस् । हामीहरू उडौं । त्यो बाँचोस् । बहिनी नाचोस् । रुखहरू बढून् ।

भाषायामनुवादं कुरुत

सः पाठं पठतु । अहं कार्यं करवाणि । ते पत्रं लिखन्तु । त्वं मां क्षमस्व । देवाः पापं हरन्तु । यूयं वार्ताः शृणुत । पक्षी उड्डीयताम् । बालका नृत्यं पश्यन्तु । हंसाः जलं पिबन्तु । त्वं न गच्छ ।

आवेदनपत्रम्

श्रीमत्सु प्रधोनाध्यापक महोदयेषु
सविनयं निवेदनम् ।

चम्पापुर आभात्

.....

महोदयाः ?

अहमिदानीं बलवता ज्वरेणाकस्मादाक्रान्तोऽस्मि । पञ्चभिर्दिनैः शय्यामधिशयाम
इतस्ततश्चलितुमपि नशक्नोमि । उपस्थितिं पुस्तिकायां मम रुग्णां स्त्रियां ज्ञापयितुं सविनयं
प्रार्थये । शिष्यजः प्रमाणपत्रं पश्चात् स्वयमानेष्यामि । इदानीन्तन खण्डितपाठपूरणेऽनन्तरं
प्रयतिष्यामि । आशासे प्रार्थनापत्रं स्वीकारेणाहमनुगृहीतो भवेयम् ।

स्थानम्... ..

दिनाङ्कः... ..

विनीतस्य

अष्टमकसाध्यायिनः

देवदत्तशर्मणः

अभ्यासः

१. केभ्यः आवेदनं लिख्यते ?
२. आवेदने कर्गजपरिमार्जनमावश्यकम् ?
३. सर्वकारं सम्बोध्य छात्रवृत्तयः एकमावेदनपत्रं लिखत ।

पुत्राय पितुः पत्रम्

गोरक्ष नगरात्

..... दिने

चिरञ्जीवि पुत्र हरिदत्तशर्मन् !

अत्र वयं सर्वे कुजलिनः । त्वां निरामय चिन्तयामि । त्वया प्रेषितं पत्रं हृद्य एव मम हस्तगतम् । अहं कतिपर्यदिनैर्बहिर्भूतं प्राप्तम् । अतः पत्र प्रापणे प्रेषणे च विलम्बो जातः ।

इदानीन्तन प्रतिभापरीक्षायां समुत्तीर्य पुरस्कारभागभवमिति श्रुत्वा नितरां मुदितोऽस्मि । अतः परमपि पठने तयैव निरतो भूया इति आशासे । परमेतदपि अविस्मरणीयम्, यत् सुस्वास्थ्यं विना सुपठनं न सम्भवतीति । स्वास्थ्य रक्षायै नियमिताऽऽहारविह्वारौ आवश्यकौ । अपथ्य भक्षणं यथाऽस्वास्थ्यकरं तथैवाभक्ष्यभक्षणं भवत्येव चिन्तनञ्च भविष्यत्करमेव । एतत्सर्वं विचार्यैव कार्यं करणीयम् । इदानीं पञ्चशतं रुप्यकाणि प्रेषितानि सन्ति शीतावकाशं समये शीघ्रमागन्तव्यम् । तव माता प्रतिदिनं त्वां स्मरति । विरमामि इदानीम् ।

तव स्नेही पिता

विश्वनाथः

अभ्यासः

१. स्ववृत्तान्तं दूरे कथं प्रेष्यते ?
२. पत्रं प्रेषणे के-के विषया अविस्मरणीयाः ?
३. जनकपुरस्त्रं स्वमित्रमभिलक्ष्य पत्रमेकं लिखत ।

इयं संस्कृत भाषा

या भाषा परिमार्जिता सुसंस्कृता च विद्यते सा संस्कृत भाषा । व्याकरणसम्बन्धिदोष रहिता व्यवस्थित क्रियाकारक विभाग समन्विता या सा संस्कृत भाषेत्यपि कथयितुं शक्यते । इयं भाषा सर्वगुणमयी । देवा अपि अनयैव भाषया व्यवहरन्ति । अतएव इयं देवभाषा, गीर्वाणवाणी, अमर भाषेत्यादिभिः शब्दैर्व्यवह्रियते । भाषागतमुदात्तत्वं, मार्दवं, मनोज्ञाच्चास्या वैशिष्ट्यम् ।

स्यं संस्कृत भाषा जगतः सर्वाभु भाषाषु प्राचीनतमा । व्यतीतेष्वपि बहुषु वर्षेषु अस्या माधुर्यम् उदारत्वञ्च नाद्यपि विकृतमस्ति । सर्वासामार्यभाषाणामुत्पत्तिः अतएव बभूव । प्राचीनकाले भूमण्डलस्य बहुषु क्षेत्रेषु संस्कृतभाषैव लोकभाषा आसीत् । पूर्वस्यां वाली, यव (जावा) सुमात्रादि देशेषु प्राप्तेभ्यः शिलापत्रेभ्यो ज्ञायते चतुर्दश शताब्द्या पूर्वं संस्कृतभाषा राष्ट्रभाषावर्तत । उत्तरस्यां समरकन्द, उज्बेक प्रान्तेषु व्यवह्रियमाणा भाषाद्यत्वेऽपि संस्कृतमयी । भारत, ब्रह्मा, नेपाल देशेषु तु किंकथनीयं संस्कृत भाषा सम्बन्धे । अत्रत्यं समस्तं प्राक्तनं साहित्यं शिलापत्रादिकञ्च संस्कृत भाषायामेव सन्ति । मानवानां कर्तव्यकर्तव्ययोः प्रथमोद् बोधकाः वेदा एव । वेदनिदिष्टानां कर्मणां व्याख्यातारो ब्राह्मणग्रन्थाः तदनु अध्यात्मविषयप्रतिपादिका उपनिषदा विद्यन्ते । वेद व्याख्यानभूतानां श्रीनसूत्राणां, गृह्य सूत्राणां महत्त्वमपि नात्यतरम् । वेदाङ्गानां शिक्षा, कल्प, व्याकरणादीनां, तत्त्वोपदेशकानां दर्शनानां ग्रन्था अपि संस्कृते अविस्मरणीयाः । महर्षि वाल्मीकि रचितस्य रामायणस्य, व्यास रचितस्य महाभारतस्य निर्माणन्तु अपूर्वं घटनैव विद्यते विश्वसाहित्ये । यत्र दुर्लभस्य कवित्वस्य नैसर्गिक सौन्दर्यस्य, अध्यात्मज्ञानस्य, नीतिशास्त्रस्य च दर्शनं जायते । अश्वघोषः, कालिदासः, भवभूतिः, बाणः, श्रीहर्षः प्रभृतयो महाकवयो नाट्यकाराश्च संस्कृते प्रसिद्धाः । येषां रचनाकौशलं दृष्ट्वा सरसत्वमाश्वाद्य मुग्धा भवन्ति रसिकाः । कविवराणामेतेषां वर्णने विद्वांसोऽपि न क्षमाः किमुतान्ये । ये श्रीमद्भगवद्गीता, स्मृतिग्रन्थाः, पुराणानि च संस्कृतस्य महात्म्यं वर्णयन्ति ।

संस्कृतवाङ्मयस्य बोद्धारो रसिकाश्च न केवलं पौरस्त्या अपि तु पाश्चात्या अपि । यैः संस्कृतमधीतम् आधुनिकरीत्याऽन्वेषणं कृतम्, तद्गतं गाम्भीर्यं भूतं । ते पाश्चात्यदेशीया विद्वांसः सर बिलियमजोन्स, कोलहर्न, मैक्समूलर, मैकडानल, कीथ प्रभृतयः प्रसिद्धाः । येषां सम्पर्केण द्वीपान्तरेष्वपि संस्कृतस्य क्षेत्र विस्तारो जातः । अद्यत्वे विकसितेषु पाश्चात्यदेशेषु जागन रूस प्रभृतिषु एशिया देशेषु च संस्कृतस्य प्रचार प्रवर्धमानः अस्ति ।

संस्कृत भाषा हि कामधेनु रूपा । इमां यः कोऽपि आत्मभावनाया श्रोतुं, पठितुं, मन्तुं च शक्नोति । अस्या माध्यमेन स्वात्मविषयकमुपनिच्छास्त्रम्, कर्म-भक्ति ज्ञान रूपं गीता शास्त्रम्, रसमयं काव्यशास्त्रञ्चाधीत्य परां निवृत्तिमाप्नोतु शक्नोति ।

कठिनाः शब्दाः

परिमाजितः = मास्त्रिणको
सुसंस्कृतः = संस्कार गरिएको
समन्विता = युक्त
मार्दवम् = कोमलता
उद्बोधकाः = बुझाउने

आस्वाद्य = स्वाद लिएर (चाखेर)
बोद्धारः = जागे, बुझे
कामधेनुः = चाहेको कुरा दिने
स्वात्मविषयक = आत्माको विषय भएको
परां निर्वृत्तिम् = ठूलो भ्रान्त्य

अभ्यासः

१. का संस्कृत भाषा ?
२. संस्कृत भाषायाः कानि अन्य नामानि ?
३. सर्वासाधार्यभाषाणां जननी का ?
४. नेपाले प्राचीन शिलापत्राणि कस्यां भाषायां लिखितानि ?
५. भूमण्डलेषु प्राचीनग्रन्थाः के ?
६. के पाश्चात्याः संस्कृताध्येतारः ?

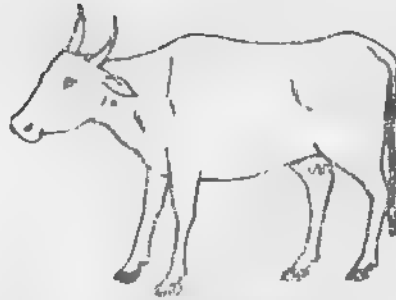
संस्कृते अनुवादं कुरुत

मैले त्यसलाई दुई आँखाले देखें । हामीहरू नाकले पानी पिउँदैनौं । विद्याले ज्ञान बढ्छ । त्यसले मलाई कलम दिनेछ । गुरुले मलाई पाठ दिनुभएन । हामी देवतालाई फूल चढाउँछौं । त्यो मलाई पढ्न बोलाउँछ । ती दुई खानलाई फल त्याउँछन् । रूखबाट पातहरू झर्छन् । उनीहरू पर्वतबाट झर्छन् । बालक बिरालोदेखि डराउँछ । यिनी डोकाबाट बाहिर निस्किसन् । कैदी जेलखानबाट भाग्यो । म पुस्तकको निमित्त जान्छु । ग्राममा बहिनीलाई लड्छु दिनुभयो ।

भाषायामनुवादं कुरुत

त्वं देवान् क्षिरसानमसि । पुष्पम् आतपेन शुष्यति । माया गोमयेन गृहं लिम्पति । भटाः शस्त्रैः शत्रून् जयन्ति । वयं त्वां नेत्राभ्यां पश्यामः । शिल्पी हृष्टकामिः गृहं रचयन्ति । त्वं मह्यं पुस्तकं देहि । भृत्यः कार्याय निर्गच्छत । त्वं कस्मै लेखनीं दास्यसि ? वयं भवद्भ्यः पुस्तकानि समर्पयिष्यामः । अहं तुभ्यं किं दद्यामि । भगिनी स्वभुरात् लज्जते । ईश्वरः सकटात् रक्षति । शूराः गृहात् पलायन्त । पुस्तकं हस्तात् अपठत् ।

गौः

विधात्रा सृष्टेषु प्राणिषु गौः स्तनपायिनी मेरुवण्डवती च । अस्याश्चत्वारः पादः, द्वे शृङ्गे, एकं लाङ्गूलञ्च भवन्ति । इयं आत्मरक्षायै शृङ्गयोः, कर्णौ रोमशं पुच्छञ्च दंशमशकान् निवारितुं प्रयुज्यते । अस्या गले सास्ना विशेषलक्षणं भवति । अनया लक्षणया गावो महिषीभ्यो पृथक् क्रियन्ते । एतासां मुखं दीर्घतुण्डम्, प्रतिपादं द्वेशफे, दन्ताश्चैकतः भवन्ति । आकृतिश्चतुःपञ्च हस्त दीर्घा, त्रिचतुरहस्तोच्चा प्रायेण । जीवनकालस्तु साधारणतः विंशति पञ्चविंशति वा—वर्षाणि ।

सर्वं प्रदेशेषु लभ्यन्ते गावः । परं देशभेदेन जाति भेदेन च तासु कियदपि वैषम्यं प्राप्यते । अस्मददेशे पर्वत प्रान्तीय गावः ह्रस्वाकाराः स्वल्पदुग्धदाश्च भवन्ति । परं ता लघु देहतया स्वल्पकेनापि तृणादिना तुष्यन्त्यो नाति पयस्विन्योऽपि घनदुग्ध रसेन सुमधुरमास्वादं वितरन्ति । समान प्रदेशस्थास्तु स्निग्ध प्रायः भोजनाः घटोऽन्यो बहुदुग्धदाश्च भवन्ति । वर्णतस्तु ताः कृष्णाः कपिलाः श्वेताः कर्पूराश्चनैकविधाः । तृणं पलालमन्नादिकञ्च गवां प्रमुखं भोजनम् ।

पुंव्यवतयो गावः वत्सः, वत्सतरः, बालः, बृषः, महोक्षशब्दैः, त्री व्यक्तयस्तु वत्सा, वत्सतरी, बाला शब्दैर्व्यवहियन्ते । गुणभेदेन अन्यान्यपि गवां नामानि । यथा चिरप्रसूतां, वत्सकिर्णीं, बन्ध्यां, वशां, गर्भापघानिनीं वेहदं, प्रसूतां धेनुं, बहुक्षीरा पयस्विनी वदन्ति लोकाः । कृषि प्रधान देशे तु सर्वस्वं गाव एव । यो गो जाताः वृषाः हलं भूमिं कर्षन्ति, शकृद्भिर्मल ददानाः वर्वरा कुर्वन्ति । ततः उत्पत्तिं बीजानि यदा प्रवृद्ध परिपक्वञ्च भवति तदा वृषरेव तत्संशोध्यते, संशोधितं शकटादिद्वारा गृहं प्रापयन्ति । एवं हलेषु, शकटीषु शकटेषु च प्रयुज्यमानाः वृषाः कर्षणं कुर्वन्ति भारं वहन्तो बहूपकुर्वन्ति ।

अन्नाद् व्यतिरिक्तं पौष्टिकं पेयं खाद्यञ्च गाव एव प्रयच्छन्ति । तृणानि चरन्ती गो अमृतकल्पं दुग्धं वितीर्य जननीव लोकानाप्याययति । जातमात्रस्य शिशोर्मातृस्तन्यातिरिक्तं पौष्टिकं पेयं गोदुग्धमेव ।

यथा माना पुत्रं सर्वतो रक्षति, पालयति, प्रीणयति च, तथैव गौरपि मानवान् दुग्धादिना सम्बर्धयति । भस्मिता ताडिता अपि गौः न विरज्यते नापि कुवापि गच्छति । किन्तु सर्वात्मना सुखमेव साधयति सर्वेषाम् । अतएव “गावो विश्वस्य मातरः” इत्युक्तिः स्वाभाविकी । दुग्धाद्धि, दध्नी नवनीतं तक्रञ्चोपजायते । नवनीतं वन्ही क्षारितं घृतं सम्पद्यते । पयो दधि घृतानि गव्यानि पवित्रतमानि स्वादूनि बहुमुणानि च । येभ्यः जनशो मिष्टान्नानि भोज्यानि च निर्वर्त्यन्ते ।

ऐहिक पारलौकिक श्रेयः साधनीभूतस्य धर्मस्य प्रधानं साधनं च गाव एव । यतः गव्यैरेव पदार्थैः सम्पद्यते यज्ञः । गवामेव दुग्धदधि घृतादिभिः साधनैः सम्पन्नेन पञ्चामृतेन भवन्ति देव-
तानां पूजनम् । आशान्तं प्रायश्चित्तेषु चान्तर्बहिः शुद्धिमभीप्सुभिरुपयुज्यतं गवामेव पयो दधि घृत मूत्र गोमयमयं पञ्चगव्यम् । न तन्मात्रम् । किन्तु अन्तःकरण मलानां कामक्रोधा-
दीनां, शारीरिकाणां धातुवैषम्य जनितानामतिदूषितानामपि रोगाणां परमं शोधकं निवार-
कञ्चास्ति तत् । सत्यमिदम् । तथाच “गावः स्वस्त्ययनं महत्” इत्युक्तिः प्रसिद्धाः ।

स्वगुणगणेर्गावः सर्वे पालनीयाः रक्षणीयाश्च । ततोऽपि हिन्दूनां कृते तु ता अधिकं पूज्यतमाः । प्राचीनकालादेव तेषां भावना “गावोममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः । गावो मे हृदये सन्तु गावां मध्ये वसाम्यहम्” ईदृशी प्राणीत् हिन्दू राष्ट्रं खलु नेपालः । अत्र गवां पालनं संर-
क्षणञ्च स्वाभाविकम् । सर्वकार नियमं नेपाले गावः अबध्याः घोषिताः । वेषेषु गोविषये उल्लि-
खितं प्राप्यते यत् इयं गौरधन्या इति । अग्रज्या शब्दोऽवध्य बोधकः । तथा च गोविषये वैदिकानामवध्यमावना प्रसिद्धा । नेपालस्य राष्ट्रिय पशुरपि गौरेव । इत्यञ्च सर्वदृष्टयैव गावः अस्माकं संरक्षणीया मातरः ।

कठिनाः शब्दाः

स्तनपायिनि = दूध पिउने

मेरुदण्ड = ढाड

रोमशः = रौ भएको

साङ्गूलम् = पुच्छर

दीर्घतुण्डम् = लामो थुतुनु भएको

द्वे शफे = दुई खुर

ह्रस्वाकाराः = साना गाँठीका

वस्त्रयिणीम् = ब्याएको समय धेरै भैसकेको

बेहदम् = तुहेकी

पयवस्विनी = धेरै दूध दिने

न विरज्यते = विरक्त हुन्नन्

क्षारितम् = पगालिएको

निर्वर्त्यन्ते = बनाइन्छन्

अन्तर्बहिः = भित्रबाहिर

स्वस्त्ययनम् = कल्याणकारक

अबध्य = मार्न नहुने

नातिपयस्विन्यः = धेरै दूध नदिने

वंशा = बीसी

धेनुः = भरखरै ब्याएकी

पीष्टिकम् = पुष्ट पाने

अभ्यासः

१. (क) गीः कीदृशी पशुः ?
 (ख) किं गवां विशेषलक्षणम् ?
 (ग) पर्वतीय गोमयः समतलस्था गावः कथं भिन्ना ?
 (घ) कति प्रकाराः गावो दृष्टा त्वया ?
२. वृषाः कति विधेः कार्यैः मनुष्यानुपकुर्वन्ति ? दशभिः पङ्क्तिभिः निरूपयत ।
३. अन्य दुग्धेभ्यः गोदुग्धस्य वैशिष्ट्यं किम् ?
४. भेवं निरूपयत
 (क) घेनुः, पयस्विनी, वस्कयिणी
 (ख) वत्सा, वत्सतरी, बाला, वृषः ।
५. अभ्यास शब्दः कुत्र प्रयुक्त कश्च तदर्थः ?

संस्कृते अनुबाधं कृतम्

हामीहरू चाँडै घर जान्छौं । असल विद्यार्थी चित्त लगाएर पढ्छन् । बहिनीहरू राम्रो गीत गाउँछन् । राम दुई हातले पुस्तक लैजान्छ । तिनीहरू दुई कानले कथा सुन्छन् । दाता गरीबलाई अन्न बाँड्छन् । तपाईंले त्यहाँ के देख्नुभयो । राम श्यामसित रिसायो । गोपाल ठीक समयमा घरबाट पढ्न निस्कन्छ । दशरथका चार छोरा थिए । पशुपतिका पाँच मुख छन् । हाँसहरू पानीमा पोडन्छन् । बगैँचाभा फूलहरू ढकमक्क फुलेका छन् । ए हरि ! तिम्री किन हिजो नआएको । वसुदेवले कृष्णलाई गोकुल पुरयाए । सुदामामित उनको गहिरो प्रेम थियो ।

भाषायामनुबाधं कृतम्

चतुरः छात्रः गुरुं तोषयति । रम्या वार्ता जनान् तोषयति । त्वं पुष्पवाटिकां गत्वा पुष्पाणि आनय । छात्राः चत्वरे कन्दुकेन क्रीडन्ति । दीनेभ्यः दयां कुरुः । कृष्णः कंसाय कुप्यति । पिपीलिकाः विलातुं निस्सरन्ति । अस्मिन् पिप्पलवृक्षे चिरात् कपोत दम्पती निवसत । हुज्जनसंसर्गं परित्यज्य सुजनसङ्गं भज । यूयं मातापित्रोः उपदेशं स्मरत । यः समये शोले, जागति, विहरति च स एव निरामयं स्यात् प्रभवति । साम्प्रतं विविधानि यानानि गगने उड्डीयन्ते । सः परिश्रमेण प्रतिष्ठां पर्यपूरयत् । दुष्टः स्वभावेनैव परदुःखा सहिष्णुः भवति । गुणी एकः पुत्रः पुत्र शतात् वरम् । पर्वतात् नदी वेगेन वहति ।

रघुवंशः

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥१॥

व्याख्या- सः= दिलीपात्मजः रघुः, गुरुणा= जनकेन दिलीपेन, दत्तं= प्रदत्तम्, राज्यं=राज्यः प्रजापालनादिकं कर्म, प्रतिपद्य=लब्ध्वा, दिनान्ते= दिवसावसाने सन्ध्याकाले इत्यर्थः । सवित्रा=सूर्येण, निहितं=आहितम् समर्पितं वा, तेजः=द्युतिम्, प्रतिपद्य= प्राप्य, हुताशनः इव=वह्निः इव, अधिक=अत्यन्तम्, बभौ=शूशुभे ॥१॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीदमुन्धरा ॥२॥

व्याख्या- वसुन्धरा= वसुमती, मनुप्रभृतिभिः= मन्वित्यादिभिः, मान्यैः=पज्यैः, राजभिः= भूपतिभिः, भुक्ता यद्यपि=यद्यपि उपभोगविषयीकृता, मनुभूतेत्यर्थः । तथापि= भोगविषयीकृतापि, तस्मिन्= रघो, अनन्यपूर्वा इव=अनन्योपभुक्तेव, आसीत्=वभूव ॥२॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥३॥

व्याख्या- पञ्चानां= पञ्चसंख्यकानाम्, भूतानां पृथिवी- जल-तेजो-वायुभूतानाम्, अपि= समुच्चये, गुणाः= गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दाः, उत्कर्षं= समुन्नतिम्, पुपुषुः=प्रवर्धयामासुरिति भावः । तस्मिन्, नवे=नवीने, महीपाले= भूपती, रघो, सर्वं= अखिलम्, नवमिव=अभिनवमिव, अभवत्=सञ्जातम् ॥३॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापाक्षपनो यथा ।

यथैव सो भूदन्वर्थो राजा प्रकृतिञ्जनात् ॥४॥

व्याख्या- यथा= येन प्रकारेण, चन्द्रः= चन्द्रमा, प्रह्लादनात्= भाल्हादनात्, अन्वर्थः= सार्यकनामा (चन्द्रयति भाल्हादयतीति चन्द्रः) अभूत्= अभवत् । यथा= येन प्रकारेण तपनः=सूर्यः, प्रतापात्=प्रकृष्टतापजननात् अन्वर्थः=अनुगतार्थनामकः (तपति इति तपनः) अभूत्, तथैव=तेनैव प्रकारेण, सः= रघुः, राजा= प्रजारञ्जकः, प्रकृतिरञ्जनात्= प्रजानुरञ्जनात्, अन्वर्थः= यथार्थनामा (रञ्जनात् राजा) अभूत्= समभवत् ॥४॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्त शुद्धपार्ष्णिण्यान्वितः ।

वह्निर्वै बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥५॥

व्याख्या — गुप्तमूलप्रत्यन्त. — गुप्ती सुरक्षितौ मूलम् = स्वकीयनिवासस्वकताम्, प्रत्यन्तः प्रान्तस्थदुर्गे च येन सः शुद्धपाणिः = समुत्पादितपृष्ठारिः, अयान्वितः = सौभाग्यवान्, सः = रघुः, षड्विधम् = षट् प्रकारकं, बलम् — सैन्यम्, आदाय = अग्रेकृत्वा, दिग्जिगीषया — दिशां जेतुमिच्छया, प्रतस्थे प्रस्थितः, संचालेति भावः ॥५॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥६॥

व्याख्या— प्राचीनवर्हिषा = इन्द्रेण तुल्यः, सः = रघुः, अनिलोद्धूतैः = पवनप्रचलितैः, केतुभिः = ध्वजैः, अहितान् = शत्रून् अपकारकारिणः, तर्जयन्निव = भर्त्सयन् इव, प्रथमम् = पूर्वम् प्राचीं = पूर्वदिशाम्, ययौ = जगाम ॥६॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दा परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ प्रश्चाद्वथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥७॥

व्याख्या— अग्रे — पुरतः, प्रतापः = तेजोविशेषः, ततः = तत्पश्चात्, शब्दः = सेनाध्वनिः, सैन्यकलकलः इति भावः । तदनन्तरम् = ततः परम्, परागः = (चतुरंगिणी सेनारथोत्थ) धूलिः, पश्चाद् = पुष्टे, रथादि — स्यन्दनावि इति, चतुःस्कन्धेव = इत्यनेनैव प्रकारेण चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव, सा चमूः = प्रसिद्धि गता रघुसेना, ययौ = प्राचीं विशमभिजगाम ॥७॥

पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्तान्जनपदाञ्जयौ ।

प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥८॥

व्याख्या — जयौ = विजयशील. रघुः, एवमइत्यम् = पूर्वोक्त प्रकारेण, पौरस्त्यान् = प्राच्यान्, तान् तान् = प्रमुखान्मर्वानपि, जनपदान् = देशान्, आक्रामन् = जयमानः, तालीवनश्यामम् = तालीवनैः तासत्तमसमूहैः, श्यामम् = कृष्णवर्णम्, महोदधेः = महासागरस्य, उपकण्ठम् समीपम्, प्राप = प्राप्तवान् ॥८॥

वज्जानुस्त्राय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥९॥

व्याख्या — नेता = नायकः स रघुः, नौसाधनोद्यतान् = नौभिः साधनै उद्यतान् = सन्नद्धान् नाविकसैन्योपकरणैः युद्धाय तत्परानिति भावः । वज्जान् = वज्रदेशीयनृपान्, तरसा = बलपूर्वकम्, उत्खाय = समुन्मूल्य पराजित्येति यावत् । गङ्गास्रोतोन्तरेषु = गङ्गाः देवगद्या. स्रोतसाम् प्रवाहाणाम् अन्तरेषु मध्येषु, जयस्तम्भान् = विजयप्रतीकस्वरूपान् स्तम्भान्, निचखान् = निगडितवान् स्थापयामास ॥९॥

ततो बेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

भ्रगस्त्याचरितामाशामनाशास्य जयो ययो ॥१०॥

व्याख्या- ततः — पूर्वदिग्विजयानन्तरम्, फलवत्पूगमालिना = सफलक्रमकंपक्षितमता, बेलातटेनैव = सागरतीरेणैव भ्रगस्त्याचरिताम् = भ्रगस्त्येन कुम्भजेन आचरिताम् = सचरिताम्, आशाम् = दिशाम् दक्षिणदिशमित्यर्थः । अनाशाम्यः जयः = अतर्कनीयविजयः सन्, ययो = समाचलत् ॥१०॥

पारसीकांस्ततो जेनुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाध्यानिव रिपून्तस्त्वज्ञानेन मयमी ॥११॥

व्याख्या- ततः — केरलविजयानन्तरम्, सः = रघुः, मयमी = योगी, तस्त्वज्ञानेन = परमार्थस्वरूप बोधेन, इन्द्रियाध्यानाम् = इन्द्रियेतिनाम्ना प्रमिद्धान्, रिपून् इव = शरीन् इव, पारसीकान् = पारसीदेशनृपान्, जेनुं = विजेतुम्, स्थलवर्त्मना = स्थलस्य भूमेः वर्त्मना मार्गेण, प्रतस्थे = संजगाम । प्राचीनकाले समुद्रयात्रा शाम्भवात्रिणा आसीत् इति हेतोः सत्यपि सामुद्रिके मार्गे स्थलमार्गमेवानुसृतवान् रघु ॥११॥

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुदिशम्

शरैरुस्त्रैरिवोद्विच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥१२॥

व्याख्या- ततः पारसीकानां विजयानन्तरम् रघुः, भास्वान् = सूर्यः, शरैः = बाणैः, उस्त्रैः प्रखरकिरणैः इव, उदीच्यान् = उत्तरदिशाया सम्भवान् नृपान्, रसानिव = सलिलानीव, उद्धरिष्यन् = समुन्मूलयिष्यन् सूर्यपक्षे समाग्रहीष्यश्च, कौवेरीम् = कुबेरसम्बन्धिनीम्, दिशाम् = उत्तराशामिति भावः । प्रतस्थे = अभिययो । रघुः सूर्य इव उत्तरदिग्विजयार्थं बचाल इति भावः ॥१२॥

ततो गौरीगुहं शैलमारुरोहाश्वसाधनम् ।

वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धतं धातुरेणुभिः ॥१३॥

व्याख्या- ततः — तत्पश्चात्, अश्वसाधनम् — घोटकपकरणः सन् (कम्बोजाधिपतिना सदश्वलाभादिति ज्ञेयम्) सः = रघुः, गौरीगुहम् = गौर्याः पार्वत्याः गुहं पितरम् हिमालयम्, शैलम् = पर्वताधिराजम्, उद्धतं = वाजिशफोत्थापितं, धातुरेणुभिः = धातूनां पर्वतीयगैरिकाशीनाम्, रेणुभिः = रजोभिः, तत्कूटान् = तस्य हिमालयस्य कूटान् = शिखरभागान्, वर्धयन् इव = अभिवृद्धिं कुर्वन् इव, आरुरोहः = आरोहणं कृतवान् ॥१३॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुन्यवर्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन् राज्ञां हृत्तनून्येषु मोलिषु ॥१४॥

ध्याय्या- जिष्णुः = जयनशीलः (सः=रघुः) इति- पूर्वोक्तप्रकारेण, दिशः = ककुभः सर्वदिशिस्थितान् भूपान् इति भावः । जित्वा = जयं कृत्वा, रघोद्धतम् = रघैः स्यन्वतैः उद्धतम् = समुत्थापितम्, रजः = धूलिम्, छत्रशून्येषु, = छत्रविहीनेषु, (पराजितानां नृपाणां निश्छत्रत्वात्) राज्ञाम् = नृपाणाम् भौलिषु = किरीटेषु, विश्रामयन् + संस्थापयन् संक्रामयन्निति वार्थः । न्यवर्तत = अयोध्यां प्रत्यागतः ॥१३॥

स विश्वजितमाजह्ये यज्ञ सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥१५॥

ध्याय्या- सः = रघुः, सर्वस्वदक्षिणम् = सर्वस्वदक्षिणा यस्य तम्, विश्वजितम् = विश्वजिन्नामकम्, यज्ञम् = अश्वरम्, आजह्ये = कृतवान्, अथार्थान्तरेण समर्थयते । सताम् = सज्जनानाम्, वारिमुचामिव = नीरवानामिव, आदानम् = संग्रहणम्, विसर्गाय हि, त्यागाय = दानाय एव भवतीति शेषः । यथोक्तं कविना पूर्वस्मिन्प्रथमे सर्गे त्यागाय सम्भूतार्थानां यशसे विजिगीषुणामित्यादिना ॥१५॥

(चतुर्थं सर्गात्)

अध्यासः

१. रघुः गुरुणादत्तं राज्यं प्राप्य कथं बभौ ?
२. "राजा" इतिपदं कथमन्वर्थो भवति ?
३. रघुः प्रथमं कुत्र विजयाय ययौ ? कथञ्च ?
४. रघोः सेना कथं ऋतुःस्कन्धे वा दृश्यते ?

५. निम्नाङ्कितपदानामर्थाः लेख्याः

- (क) अनस्य पूर्वैव
- (ख) गुप्तमूलं प्रत्यन्तः
- (ग) निषखान
- (घ) कौबेरी' दिशम्
- (ङ) गौरीगुरुम्

६. 'आदानं हि विसर्गाय' इत्यस्याशयं प्रकटयत ।

नीतिश्लोकाः

१. धनिकः श्रोत्रियराजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥
२. यो ध्रुवाणि परित्यज्य अघ्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति हृषध्रुवं नष्टमेव हि ॥
३. विषदप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
नीचादप्युत्तमं विद्यां स्त्रीरत्नदृष्टकुलादपि ॥
४. परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ॥
वर्जयेत् तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥
५. पुत्राश्च विविधैः शीलैः नियोज्याः सततं बुधैः ।
नीतिज्ञाः शीलसम्पन्ना भवन्ति कुलं पूजिताः ॥
६. माताशत्रुः पितावैरी येन बालो नपाठितः ।
नशोभते सभामध्ये हंसमध्ये बकोयथा ॥
७. कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को नपीडितः ।
व्यसनं केन नप्राप्तं कस्य सौख्यं निरन्तम् ॥
८. रूपवीवनसम्पन्ना, विशालकुलसंभवाः ।
विद्याहीना नमोभन्ते निर्गन्धा इव किशुकाः ॥
९. कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥
१०. ऋणकर्ता पिता शत्रुः माता च व्यभिचारिणी ।
भार्यारूपवती शत्रुः पुत्रशत्रुरपण्डितः ॥
११. अन्नमाः धनमिच्छन्ति धनंभान च मध्यमाः ।
उत्तमाः मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
१२. शान्तितुल्यं तपो नास्ति न सन्तोषात्परं सुखम् ।
नतृष्णाया परो व्याधिः न च धर्मोदयापरः ॥
१३. येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं नशीलं न नृणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुविभारभूताः मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

१४. पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तगतं धनम् ।

कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या नतद्धनम् ॥

१५. न निर्मिता के नदृष्टपूर्वा नश्रूयते हेममय कुरङ्गः ।

तथापि तूष्णा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ।

अभ्यासः

१. कुत्र विवसमपि नवसेत् ?

२. कीदृशं मित्रं परित्यजेत् ?

३. के नराः भूविभारभूताः ?

४. उत्तमाः जनाः किमिच्छन्ति ?

५. आशयं प्रकाशयत

(क) कः परः प्रियवादिनाम् ?

(ख) विनाशकाले विपरीत बुद्धिः

(ग) बालादपि सुभार्षतम्

(घ) न च तूष्णा समोव्याधिः

व्याकरणम्

१. संज्ञाप्रकरणम्

श्रीगणेशाय नमः

मत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम् ।

पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥

अइउण् १ । ऋलृक् २ । एओङ् ३ । ऐऔच् ४ । हयवर्ट् ५ । लण् ६ ।
आमङ्गणनम् ७ । शभञ् ८ । घढधष् ९ । जवगडवश् १० । खफछठथचटतव् ११ ।
कपय् १२ । शषसर् १३ । हल् १४ ॥

इति माहेश्वराणि प्रत्याहार सूत्राणि अष्टादिसंज्ञार्थानि ।

अथस्थानानि

अकुह्विसर्जनीयानां कण्ठः । इक्षुयशानां तालु । ऋदुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां
बन्ताः । उपपृथ्मानीयानामोष्ठौ । आमङ्गणनानां नासिका च । एबैतोः कण्ठतालु ।
ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य बन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिका
ऽनुस्वरस्य ।

पदसंज्ञा

सुप्तिङन्तं पदम् १ । ४ । १४ ।

सुबभ्त्तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

अभ्यासः

१. निम्नाङ्कितानां प्रत्याहार रूपानि समुल्लिखत

२. अधस्तन वर्णानां स्थानं निरूपयत

(क) अक्

(ख) अट्

(ग) एङ्

(घ) झय्

अधस्तन वर्णानां स्थानं निरूपयत

अ, इ, उ, ऋ, ए, औ, व,

अच्सन्धिः

इको यणचि ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते ॥

आद्गुणः ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः । गङ्गोदकम् ॥

वृद्धिरेचि ६ । १ । ८८ ॥

आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णकत्वम् । गङ्गोषः । देवैश्वर्यम् ॥
कृष्णात्कण्ठ्यम् ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचिपरे पूर्वपरयोर्दीर्घं एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः ।
हीतृकारः ।

हल्सन्धिः

स्तोः ङ्चना ङ्युः ८ । ४ । ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । रामश्शोते । रामश्चिनोति ।
सञ्चित् । शार्ङ्गञ्जय ॥

शलां जशोऽन्ते ८ । २ । ३६ ॥

पदान्ते शलां जशः स्युः । बागीशः

ङ्मो ह्रस्वादिचि ङ्मुञ् नित्यम् ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङ्म् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङ्मुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा ।
सुगण्णीशः । सञ्जयुतः ॥

शङ्छोऽटि ८ । ४ । ६३ ॥

पदान्तात् श्रवः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । तद् शिव इत्यत्र दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते खरि
चेति जकारस्य चकारः । तच्छिवः, तश्शिवः । (छत्वमिति वाच्यम्) तच्छलाक्ने ॥

मोऽनुस्वारः ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्यादलि । हरि वन्दे ॥

विसर्गसन्धिः

वा वारि ङ।३।३६ ॥

वारि विसर्गस्य विसर्गो वा स्यात् । हरिः श्रोते, हरिप्रशने ।

अतो रोरप्सुतावप्सुते ङ।१।११३ ॥

अप्सुतादतः परस्य रोरुः रयादप्सुतेऽति । शिवोऽर्घ्यः ॥

रो रि ङ।३।१४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ङ।३।१११ ॥

ढरेफपोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुनरमते । हरी रम्यः । शम्भू राजते ।
अणः किम् ? तृडः । वृडः । मनस् रच इत्यत्र ढस्वे कृते हृदि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ।

इति सन्धिप्रकरणम्

अभ्यासः

१. के गुणाः? काश्च वृद्धयः ?

२. सन्धिवस्वरूपं लिखत

(क) देव + इन्द्रः

(ख) रमा + ईशः

(ग) राम + ऐश्वर्यम्

(घ) देवी + उवाच

(ङ) कृष्णस् + श्रोते

(च) जयत् + गुरुः

(छ) तत् + अणु

अथ सुबन्तप्रकरणम्

अथ अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १।२।४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययात्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूप प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥

कृतद्वितसमासाश्च १।२।४६ ॥

कृताद्विनान्ती समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञका स्युः ।

स्वौजसमौद्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्घोस्सुप् ४।१।२ ॥

सु ओ जस् इति प्रथमा । अम् ओद् भस् इति द्वितीया । टा भ्याम् भिस् इति तृतीया ।
ङे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी । ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी । इस् ओम् ग्राम् इति षष्ठी ।
ङि ओस् सुप् इति सप्तमी ॥

ह्रयाप् प्रातिपदिकात् ४।१।१ ॥

प्रत्ययः ३।१।१॥

परश्च ३।१।२॥

इत्यधिकृत्य । ह्रयन्नादावन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥

सुपः १।४।१०३ ॥

सुपस्त्रीणि स्त्रीणि वचनान्येकम् एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १।४।२२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥

विरामोऽवसानम् १।४।११० ॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १।२।६४ ॥

एकविभक्तौ यानिसरूपाण्येव दुष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६।१।१०२ ॥

अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घं एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

नादिचि ६।१।१०४ ॥

आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिरेचि ॥ रामौ ।

बहुषु बहुवचनम् १।४।२१॥

बहुवचिवक्षायां बहुवचनं स्यात् ॥

बुटू १।३।७॥

प्रत्ययाद्यौ बुटू इतो स्तः ॥

विभक्तिश्च १।४।१०४॥

मुप्तिङो विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥

न विभक्ती तुस्माः १।३।४॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सस्य नेत्वम् । रामाः ॥

एकवचनं सम्बुद्धिः २।३।४६॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदावि प्रत्ययेङ्गम् १ । ३ । १३ ॥

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदावि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् ॥

एङ्लृस्वात्सम्बुद्धेः ६।१।६६॥

एङन्तात् लृस्वान्ताच्चाङ्गाद्धलुप्यते सम्बुद्धेःचेत् । हे राम । हे रामी । हे रामाः ।

अभि पूर्वः ६।१।१।०७॥

अकोऽभ्यधि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ रामम् । रामी ॥

लशक्वतद्धिते १।३।८॥

तद्धितवर्जप्रत्ययादेषा लशक्ववर्गा इतः स्युः ॥

तस्मात्छसो नः पुंसि ६।१।१०३॥

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥

अट्कुप्वाङ्गुम्ब्यवायेऽपि ८।४।२॥

अट् कवर्गः पवर्गं आङ्गं नुम् एतैर्व्यंस्तैर्यथासम्भवं भित्तिरैश्च व्यवघ्राणेऽपि रवाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे । इति प्राप्ते ॥

पदान्तस्य ८।४।३७॥

पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः ७।१।१२॥

अदन्ताद्वादीनामिनादयः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥

सुपि च ७।३।१२० ॥

यष्मादी सुपि अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ॥

अतो भिस ऐस् ७।१।६॥

अनेकाल्शित्सबन्धः । रामैः ॥

ङेर्यः ७।१।१३ ॥

अतोऽङ्गात्परस्य ङेर्यदेशः स्यात् ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १।१।५६ ॥

आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । इति स्थानिवत्वात् सुपि चेति दीर्घः ।
रामाय । रामाभ्याम् ।

बहुवचने झल्येत् ७।३।१०३ ॥

शलादी बहुवचने सुप्यतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । सुपि किम् ? पचध्वम् ॥

वाऽवसाने ङ १।४।५६ ॥

अवसाने शलां चरो वा स्युः । रामात्, रामाद् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ॥

ओसि च ७।३।१०४ ॥

ओसि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामयो ॥

ह्रस्वनद्यापो नुद् ७।१।५४ ॥

ह्रस्वान्ताभ्रद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ।

नामि ६।४।३ ॥

नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । राम । रामयोः । सुपि-एत्वे कृते ॥

आवेशप्रत्यययोः ङा ३।५६ ॥

इङ्कुभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवश्च यः संस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ।
इषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव यः । रामेष् । एवं कृष्णादयोऽप्यदन्ताः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि १।१।२७ ॥

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । सर्वं विश्व उभ उभय इतर इतम अन्य
अन्यतर इतर तत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।
स्वयज्जातिघनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपमं व्यानयोः । त्वद् तद् यद् एनद् इदम् अदस् एक द्वि
युस्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥

जसः शि ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकालत्वात्सर्वादेशः । सर्वे ॥

सर्वनाम्नः स्मै ७ । १ । १४ ॥

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् ॥ सर्वस्मै ॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ७ । १ । १५ ॥

अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ । ५२ ॥

अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहिनस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः ॥ उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ २ । उभाभ्याम् २ । उभयो २ । तस्येह पाठोऽक्षर्यः । इतरङतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति तदन्ता ग्राह्याः । नेम इत्यर्थे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु न, यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् इति ज्ञापकात् ॥

आतो धातोः ६ । ४ । १४० ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य लोपः स्यात् । असोऽन्त्यस्य । विध्वपः । विध्वपा ॥ विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खधमादयः । धातोः किम् ? हाहान् । हरिः ॥ हरी ॥

जसि च ७ । ३ । १०६ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ।

ह्रस्वस्य गुणः ७ । ३ । १०८ ॥

ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । हे हरे । हरिम । हरी । हरीन् ।

शोषोध्यसखि १ । ४ । ७ ॥

शेष इति स्पष्टार्थम् । अनदीसंज्ञौ-ह्रस्वी या विदुतौ तदन्तं सखिबर्जं विसंज्ञं स्यात् ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ७ । ३ । १२० ॥

वेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । हरिभ्याम् । हरिभिः ॥

घेङिति ७ । ३ । १११ ॥

घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् ॥ हरये ।

ङसिङ्सोश्च ६ । १ । ११० ॥

एङो ङसिङ्सोरिति परे पूर्वरूपमेवादेशः स्यात् । हरे । हर्योः । हरीणाम् ।

पतिशब्दः समास एव चिसंज्ञः । पत्ये । पत्युः २ । पत्योः । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये ।
कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

अजन्त पुल्लिङ्गाप्रकरणम् समाप्तम्

अभ्यासः

१. रामशब्दस्य सर्वाणि रूपाणि लिखत ।
२. अधोलिखित विभक्तीनां रूपाणि दर्शयत
(क) सर्वशब्दस्य चतुर्थ्येकवचनस्य
(ख) हरिशब्दस्य पञ्चम्याः
(ग) पतिशब्दस्य तृतीयाया एकवचनस्य
(घ) विश्वपाशब्दस्य द्वितीयाया बहुवचनस्य
३. के सर्वादयः ? किञ्च सर्वनामसंज्ञकं सूत्रम् ?

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्

रमा ॥

औङ् आपः ७।१।१८॥

आवन्तादङ्गात्परस्योङः शी स्यात् । औङित्योकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ॥

सम्बुद्धौ च ७।३।१०६॥

आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्ह्रस्वादितिसम्बुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः ।

आङिच्चापः ७।३।१०५॥

आङि ओङि चाप एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ।

याडापः ७।३।११३॥

आप परस्य डिङ्जनस्य याडागमः स्यात् । बुद्धिः । रमार्ये । रमाभ्याम् । रमाभ्यः । रमायाः । रमायाः । रमाणाम् । रमायाम् । रमासु ॥ एवं दुर्गाम्बिकादयः ।

न तिसृचतसु ६।४।४॥

एतयोर्नामि दीर्घौ न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । द्वे । द्वे । डाभ्याम् । डाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । गौरी । गौर्यी । गौर्यः ॥ हे गौरी । गौर्ये । इत्यादि । एवं नद्यादयः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्यादयः ।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

अतोऽम् ७।१।२४॥

अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । अमिपूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति ह्रस्वात्तलोपः । हे ज्ञान ॥

नपुंसकाच्च ७।१।१६॥

क्लिबादौङः शी स्यात् । असंज्ञायाम् ।

यस्येति च ६।४।१४८॥

ईकारे तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यात् । इत्यल्लोपे प्राप्ते (औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः) । ज्ञाने ॥

जहशसोः शिः ७।१।२०॥

क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥

शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२॥

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥

नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२॥

झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४७॥

अत्रा मध्ये योऽन्त्यस्यस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ॥ उपघादीर्घः ॥

ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेष पुंवत् । एवं घनवनफलादयः ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३॥

क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुम् स्यादचि विभक्तौ । वारिणि । वारीणि । न लुभतेत्यस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुण- हे वारे, हे वारि । भाङ्गो ना । वारिणा । वेङ्गितीति गुणे प्राप्ते (बुद्धयौत्वनृज्वद्भावगुणेश्चो नुम् पूर्वप्रतिषेधेन) वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरे नुद् । वारीणाम् । वारिणि । हलादी हरिवत् ॥

अभ्यासः

१. रूपाणि लिखत

(क) 'रमा' शब्दस्य तृतीयायाः

(ख) 'दुर्गा' शब्दस्य पञ्चम्याः

(ग) 'गौरी' शब्दस्य सप्तम्याः

२. निम्नाङ्कित रूपाणां विभक्तिनिरूपणं कुरुत

(क) ज्ञानानि (ख) वारीणि

३. हे वारे ? इत्यत्र गुणविधायकं सूत्रं लिखत ।

अथ हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्

राजा ॥

नडिसम्बुद्धयोः ८।२।८ ॥

नस्य लोपो न स्यात् डौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । (अबुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः)
ब्रह्माणि निष्ठाः, ब्रह्म निष्ठः । राजानी । राजानः । राज्ञः ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८।२।२ ॥

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र- राजास्व इत्यादौ ।
इत्यसिद्धत्वादात्त्वमेत्वमैस्त्वं च न । राजभ्याम् । राजभिः राजभ्यः । राजनि, राज्ञि । राजसु । यज्वा ।
यज्वानी । यज्वान ।

सान्तमहतः संयोगस्य ६।४।१० ॥

मान्नसंयोगस्य महत्तश्च यो नकारस्तयोपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । महान् ।
महान्ती । महान्तः । हे महत् । महद्भ्याम् ॥

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्

अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥

अपो भि ७।४।४८ ॥

अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये । अदभिः अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु । दिक्, दिग् । दिशः ।
दिग्भ्याम् । त्यदादिष्विति दूषेः क्विन्विघानादन्यत्रापि कुत्वम् । दूक्, दूग् । दूग्भ्याम् ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

जगत् । महत् ॥

नपुंसकान्व ७।१।१६ ॥

त्कीवादी ऊः शी स्यात् । असंज्ञायाम् ॥

शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२ ॥

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥

नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२ ॥

झलन्तस्याञन्तस्य च क्लीबस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने ॥

अभ्यासः

१. कृपाणि लिखत

- (क) राजन् शब्दस्य द्वितीयाया बहुवचनस्य
- (ख) महत् शब्दस्य द्वितीयाया एकवचनस्य
- (ग) अयं शब्दस्य प्रथमाया बहुवचनस्य
- (घ) युगं शब्दस्य सर्वाणि

अथ भ्वादिप्रकरणम्

तत्र परस्मैपदिनः

लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकार-
श्छन्दोमात्रगोचरः ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३ । ४ । ६६ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥

वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धत्तोर्लेट् स्यात् । अटावितो । उच्चारणसामर्थ्यात्त्वस्य लेत्वम् ।

भू सत्तायाम् ॥ १ ॥ वृत् शिवभाया भू ल् इति स्थिते ॥

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश सादेशाः स्युः ॥

शेषे प्रथमः १ । ४ । १०८ ॥

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू ति इति जाते ।

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३ । ४ । ११३ ॥

तिङ् शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतस्मिंशाः स्युः ॥

कर्तरि शप् ३ । १ । ६८ ॥

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७ । १ । ८४ ॥

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ॥

शोऽन्तः ७ । १ । ३ ॥

प्रत्ययावयवस्य शस्यान्तादशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ॥

अतो दीर्घो यञि ७ । ३ । १०१ ॥

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् यञ्चादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । ती
भवतः । ते भवन्ति । त्व भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवा भवावः । वयं भवामः ॥

परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धत्तोर्लेट् स्यात् । लस्य तित्वाद्यः ॥

परस्मैपदानां जलतुसुस्थलधुसजल्बमाः ३ । ४ । ८२ ॥

लिटिस्तिवादीनां नवाना जलादयो नवः स्युः । भू अ इति स्थिते ॥

भुवो वुग् लुङ्लिटोः ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोर्बि ॥

लिटि धातोर्नम्यासस्य ६ । १ । ८ ॥

लिटि परे अन्ध्यासस्योत्पद्यवर्गकाच प्रथमरूप द्वे स्त आदिभूतादयः परस्मैतु द्वितीयस्य ॥

भूब् भूब् अ इति स्थिते ॥

पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससङ्गः स्यात् ।

हलादि शेषः ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति हलोपः ।

ह्रस्वः ७ । ४ । ५६ ॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

भवतेरः ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्योकारस्य अः स्यात्लिटि ॥

अभ्यासे जर्ज ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे जलां चरः स्युर्जगश्च । जलां जगः जयां चरः इति विवेकः । बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः ॥

लिट् च ३ । ४ । ११५ ॥

लिङादेशस्तिङ्ङाघंघ्रातुकसङ्गः स्यात् ॥

आर्षधतुकस्येङ्बलादेः ७ । २ । ३५ ॥

जलादेराघंघ्रातुकस्येङागमः स्यात् । बभूविष । बभूवधुः । बभूव । बभूव । बभूविष । बभूविम ।

अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५ ॥

अविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥

स्यतासी लृलुटोः ३ । १ । ३३ ॥

धातोः स्यातासी एतो प्रत्ययो लृलुटोः परतः । लृलुटोर्ग्रहणम् ।

आर्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोर्निति विहितः प्रत्यय एतत्सङ्गः स्यात् । इट् ॥

लुट् प्रथमस्य डारौरसः २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् एते कमात्स्युः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । भविता ॥

तासस्त्योलोपः ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्त्येष सस्य लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

रि च ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये तथा । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्व । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

लुट् शेषे च ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यद्भावात्लुट् स्यात् क्रियार्थाया क्रियायां सत्यामसत्यां वा । स्यः । इट् । भविष्यति । भविष्यत । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथ । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

लोट् च ३ । ३ । १६२ ॥

विध्याद्यर्थेषु धातोलोट् स्यात् ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ३ । ३ । १७३ ॥

एङ् ३ । ४ । ८६ ॥

लोट् इकारस्य च स्यात् । भवतु ॥

तुह्योस्तातड्डाशिष्यन्यतरस्याम् ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातड् वा स्यात् । परत्वात्सर्वादेशः । भवतात् ॥

लोटो लङ्वत् ३ । ४ । ८५ ॥

लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । लोटस्नामादयः सलोपश्च ॥

तस्थस्थमिषा तान्तन्तामः ३ । ४ । १०१ ॥

डित्स्वतुर्णां तामादयः कमात्स्युः । भवताम् । भवन्तु ॥

सेहृपिञ्च ३ । ४ । ८७ ॥

लोटः सेहृः स्यात् सेहृपिञ्च ।

अतो हेः ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥

मेनिः ३ । ४ । ८६ ॥

लोढो मेनिः स्यात् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ३ । ४ । ६२ ॥

लोडुत्तमस्याट् स्यात् पिच्च । हिः योरुत्वं न 'हकारोच्चारणसामर्थ्यात्' । भवानि ॥

ते प्राग्धातोः १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

आनि लोट् ३ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थाभिनितात्परस्य लोढादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । (दुरः पत्वणत्व-
योरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः) दुस्थितिः । दुर्मवानी । (अन्तः शब्दस्याङ्किकविधिणस्त्वेष्पसर्गत्वं
वाच्यम्) अन्तर्भवाणि ॥

नित्यं कितः ३ । ४ । ६६ ॥

सकारान्तभ्य ङिडुत्तमस्य नित्य लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति सलोपः । भवाव । भवाम् ॥

अनद्यतने लङ् ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतनभूतार्थतुल्येधातोर्लङ् स्यात् ॥

लुङ्लङ्लुङ्क्ष्वडुवात्तः ६ । ४ । ७१ ॥

एस्वङ्गस्याट् स्यात्स चोदात्तः ॥

इतश्च ३ । ४ । १०० ॥

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्त यत्तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥ अभवन् । अभवताम् ।
अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रदानप्रार्थनेषु लिङ् ३ । ३ । १६१ ॥

एस्वर्षेषु धातौ लिङ् स्यात् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३ । ४ । १०३ ॥

लिङ् । परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च ॥

लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्य ७ । २ । ७६ ॥

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

अतो येयः ७ । २ । ८० ॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः ॥

लोपो व्योर्धलि ६ । १ । ६६ ॥

वकारयकारयोलोपः स्याद्वलि । भवेत् । भवेताम् ॥

जेर्जुस् ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो जेर्जुस् स्यात् । भवेयुः । भवे । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ॥

लिङाशिषि ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

किङाशिषि ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् कित् । स्कोः संयोगाच्चोरिति सलोपः ॥

क्विडिति च १ । १ । ५ ॥

गित्किङिभिमित्ते इलक्षणे गुणवृद्धि न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः ।

भूयास्ताम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

लुङ् ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थे धातोरुङ् स्यात् ।

माङि लुङ् ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चात्लुङ् ॥

जि लुङि ३ । १ । ४३ ॥

अवादपवादः ॥

ज्जेः सिष् ३ । १ । ४४ ॥

इचाविती ॥

गातिस्थाघुपाभूम्यः सिचः परस्मैपदेषु २ । ४ । ७७ ॥

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥

भूसुवोस्तिङि ७ । ३ । ८८ ॥

भू सु एतयोः सार्वधातुके तिङिपरे गुणो न स्यात् । अभूत् । अभूताम् । अभूवन् । अभूः ।

अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ॥

न माङ्योगे ६।४।७४ ॥

अडाटो न स्तः । मा भवान् भूत । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ॥

लिङ्गनिमित्ते लुङ् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३६ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्गनिमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमा-
नायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभ-
विष्यत । अभविष्यम् । अभविष्यत्वाव । अभविष्याम । सुवृष्टिश्चैदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत्,
इत्यादि ज्ञेयम् ॥

अत सातत्यगमने ॥३॥ अतति ॥

इषुगमियमां छः ७।३।७७ ॥

एषां छः स्यात् शिति । गच्छति । जगाम ॥

गमहनजनजनघसां लोपः क्ङित्यनङि ६।४।६८ ॥

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिष, जगन्थ ।
जगमथुः । जगम । जगाम, जगम । जगिब । जगिम । गन्ता ॥

गमेरिद् परस्मैपदेषु ७।२।५८ ॥

गमेः परस्य सादेराघधातुकस्येत् स्याट् परस्मैपदेषु । गमिष्यति । गच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् ॥

पुषाविद्युतावघलूवितः परस्मैपदेषु ३।१।५५ ॥

शयन्विकरणपुषादेर्बुतादेर्लूवितश्च परस्य क्त्वेरङ् स्यात् परस्मैपदेषु । अगमत् । अगमिष्यत् ।

अथात्मनेपदिनः

एष वृद्धी ॥१॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ३।४।७६ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एषते ॥

आतो डितः ७।२।८६ ॥

अतः परस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । एघेते । एघन्ते ॥

धासः से ३।४।८० ॥

टितो लस्य धासः से स्यात् । लभसे । लभथे । लभध्वे । अतोगुणे । लभे । लभावहे ।
लभामहे ॥

अथादादयः

अद भक्षणे ॥१॥

अदिप्रभृतिभ्यः क्षपः २ । ४ । ७२ ॥

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अत्तिस् । अत्त्यः । अत्थ । अद्मि । अद्वः । अद्मः ॥

लिट्द्यन्यतरस्याम् २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्लु वा स्याल्लिटि । जघास । उपधालोपः ।

शासिवसिघसीनां च ८ । ३ । ६० ॥

इणकुभ्या परस्येषां सस्य षः स्यात् । घस्य चत्वंम् । जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । जक्षथुः । जक्ष । जघास । जघस । जक्षिव । जक्षिम । आद । आदतुः । आदुः ॥

इडत्त्यतिव्ययीनाम् ७ । २ । ४६ ॥

अद्भृद्व्येङ् एभ्यस्यलो नित्यमिड्स्यात् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । अत्तु । आत्तात् । अदन्तु ॥

छुल्लभ्यो हेषिः ६ । ४ । १०१ ॥

होर्जलन्तेभ्यश्च हेषिः स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अत्तम् । अदानि । अत्त । अदाव । अदाम ॥

अदः सर्वेषाम् ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अद् स्यात्सर्वभतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्ताम् । आत्त । आदम । आद्व । आदम् । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अद्यासु ॥

लुङ्सनोर्घस्त् २ । ४ । ३७ ॥

अदो घस्नृ स्याल्लुङ् सनि च । लृदिस्त्वादङ् । अघसत् । आत्स्यत् ।

अस् भुवि ॥१७॥ अस्ति

इनसोरल्लोपः ६ । ४ । १११ ॥

इनस्यास्तेष्वचो लोपः स्यात् सार्वधातुके विडति । स्तः । सन्ति । असि । स्वः । स्व । अस्मि । स्वः । स्मः ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामिस्तिर्यन्परः ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गेण प्रादुसश्वास्तेः सस्य षः स्यात् यकारेऽचि च परे । निष्पात् । प्रनिषन्ति । प्रादुः-
षन्ति । यच्परः किम् ? अमिस्तः ॥

अस्तेभूः २।४।५२ ॥

आर्धधातुके । अभूव । भविता । भविष्यति । अस्तु, स्तात् । स्ताम् । सन्तु ।

ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ६।४।११।६॥

धोरस्तेष्व एत्वं स्यात् हे परे अभ्यासलोपश्च । त्वस्यासिद्धत्वाद्धेधिः एषतसोरित्यलोपः
तातङ्गक्षे एत्वं न । परेण तातङ्गबाध्यात् । एधि । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम ।
आसीत् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । स्याताम् । स्युः । भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् ।

अथ दिवादयः

णस अदर्शने ॥१२॥

नस्यति । ननाश । नेशतुः ॥

रधादिभ्यश्च ६।२।४५॥

रध् नश नृप् दृप् द्रुह् मुह् णिह् एभ्यो वलादघाघातुकस्य वेट् स्यात् । नेशिथ ॥

मस्जिनशोर्ज्ञलि ७।१।६०॥

नुम् स्यात् । ननंठ । नेशिम, नेशम । नशिता, नंष्टा । नशिष्यति, नञ्क्षयति । नश्यतु ।
अनश्यत् । नश्यात् । अनशत् ॥

अथ तुदादयः

मुच्लृ मोचने ॥६॥

ज्ञो मुचादीनाम् ७।१।५६॥

मुच लिप् विद् लुप् मिच कृत् खिद् पिशां तुम् स्यात् । मुञ्चति, मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् ।
मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् ॥

अथ तनादयः

तनु विस्तारे ॥१॥

तनाविकृञ् भ्य उः ३।२।७६॥

तनादेः कृञश्च ऊ प्रत्ययः स्यात् । णपोऽपवादः । तनान । तनुतः । तनात, तेने । तनितासि,
तनिटासे । तनिष्यति, तनिष्यते ॥ तनातु, तनुताम् ॥ अतनोन् । अतनु । तनुयात, तन्वीत् ।
तन्यात्, तनिषीष्ट । अतनीत्, अतानीत् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७६॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । अतत, अननिष्ट अतथा, अतनिष्ठाः । अतनिष्यत्,
अतनिष्यत ॥

अथ कचादयः

इकीञ् द्रव्यविनिमये ॥१॥

कपादिभ्यः णा ३।१।१८ ॥

शपोऽपवादः ॥ क्रीणाति । ई ह्रस्वघोः । क्रीणीतः । श्नाभ्यस्नयोरात् । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीथः । क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीष्वे । क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे । चिक्राप । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रयिष्य, चिक्रेष्य । चिक्रिय । चिक्रिये । केना । क्रेष्यति, क्रेष्यते । क्रीणातु, क्रीणीनात् । क्रीणीताम् । अक्रीणात्, अक्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रीणीन । क्रीयात्, क्रेषीष्ट । अक्रेषीत्, अक्रेष्ट । अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत ॥

अथ चुरादयः

चुर स्तेये ॥१॥

सत्यापपाशरूपकीणातुलश्लोकेनालोभत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३।१।२५॥

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे" इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चा-
र्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप् शवादि । गुणायदेशौ । चोरयति ॥

णिच्इच् १।३।७४ ।

णिजन्तादात्मनेपदं न्यात् कर्तृगामिनी क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोरयात्, चोरयिषीष्ट । णिशीति चङ् । णो चङोति ह्रस्वः । चङोति द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यामस्य दीर्घः । अचूचुरत्, अचूचुरत ।

अभ्यामः

१. लकाराः कति सन्ति ?
२. लादेशा अष्टादश आदेशाः के ?
३. 'भू' धातोर्लृट् लकारस्य सर्वाणि रूपाणि लिखत ।
४. ताम्, तम्, त, अम्, आदेशाः कुत्र भवन्ति ?
५. रूप सिद्धिप्रकारं दर्शयत

(क) अभूवन् (ख) जग्मतुः (ग) एधते

६. अधस्तन रूपानां धातुस्वरूपं निर्दिशत

(क) जघास (ख) एधि (ग) अभूवन् (घ) अचूचुरत्

कृदन्त

अथ कृत्यप्रक्रिया

तव्यत्तव्यानीयरः ३।१।६६ ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । एधितव्य, एधिनीयं त्वया । भावे प्रोत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वम् ।
चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । (केलिमर उपसङ्ख्यानम्) पचेलिमा माषाः । पक्तव्या
इत्यर्थः । भिदेलिमाः सरलाः । भेसव्या इत्यर्थः । कर्मणि प्रत्यय ॥

अचो यत् ३।१।६७॥

प्रजन्ताद्धातोर्यत् स्यात् । वेयम् ॥

ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४ ॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत् स्यात् । कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् ॥

पूर्व कृदन्त

भुल्लुत्तुचौ ३।१।१३३ ॥

धातोरेतो स्तः । कर्तरि कृदिति कर्मर्षे ॥

क्तवत्तवत् निष्ठा ३।१।२६ ॥

एतो निष्ठासंज्ञी स्तः ॥

निष्ठा ३।२।१०२ ॥

भूतार्थवृत्तोर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि
क्तवत् । उकावित् । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान् विष्णुः ।

लटः शतृशानच्चावप्रथमासमानाधिकरणे ३।२।१२४ ॥

अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट एतो वा स्तः । शवादि । पचन्तं चैतं पश्य ॥

उत्तर कृदन्त

तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ३।३।१०॥

क्रियार्थायाम् क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतो स्तः । मान्तरवादव्ययत्वम् । कृष्णं
द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति ॥

भावे ३।३।१८॥

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्वञ्च् स्यात् । पाकः ॥

स्त्रियां कितन् ३।३।१९॥

स्त्रीलिङ्गे भावे कितन् स्यात् । घञोऽपवादः । कृतिः । स्तुतिः (ऋत्वादिभ्यः कितिः) तेन नत्वम् ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥

समासेऽनङ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७।१।३७॥

अव्ययपूर्वपदेऽनङ्समासे क्त्वो ल्यवादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अनङ् किम् ? अकृत्वा ।

अभ्यासः

१. निम्नादिकृत पदानां प्रत्ययं निरूपयत

- (क) दातव्यम्, श्रोतव्यम्, स्थातव्यम्
- (ख) कर्तुम्, स्तोतुम्, श्रोतुम्
- (ग) हायम्, वार्यम्, धार्यम्
- (घ) अचितः, जातः, नीतः
- (ङ) कथितवान्, नीतवान्, स्मृतवान्
- (च) जायमानम्, बन्धमानम्, वर्तमानम्
- (छ) उत्थाय, अनुभूय, आनीय

अथ विभक्त्यर्थाः

प्रातिपदिकार्यलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २।३।४६॥

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्यः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं यांगः । प्रातिपदिकार्यमात्रे लिङ्गमात्रादघाधिक्ये परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । प्रातिपदिकार्यमात्रे-उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे-तटः तटीः । तटम् । परिमाणमात्रे-श्रोत्रो ग्रीहिः । वचनं सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः ॥

सम्बोधने च २।३।४७॥

प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

कर्तुं रीप्सिततमं कर्म १।४।४६॥

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

कर्मणि द्वितीया २।३।२॥

अनुवृत्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमा-हरिः सेव्यते । लक्ष्म्या सेवितः ॥

अकथितं च १।४।५१॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । “बुध्वाप्यवृण्डरुचिप्रच्छिद्विह्वलासु-जिमुष्मुषाम् ॥ कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नोहृकृष्णहाम् ॥ १॥

गां दोग्धि पयः । बलिं याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति । शर्मान् शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्वि गाम् । माणवकं धर्मं ब्रूते शांतिं वा । शतं जयति देवदत्तम् । मुधां श्रीरनिधिं मथ्नाति । हरति, देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजा, कर्षति बहति वा । धर्मनिबन्धनेय संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भाषते, अभिधत्ते, बलीत्यादि ॥

स्वतन्त्र कर्ता १।४।५४ ॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

साधकतमं करणम् १।४।४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥

कर्तुं करणयोस्तृतीया २।३।१८ ॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो बाली ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने २ । ३ । १३ ॥

विप्राय गां ददाति ॥

नमस्वस्तिस्वाहास्वधालंबण्ड्योगाच्च २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगं चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । प्रजाप्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा ।
अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभु समर्थः शक्त इत्यादि ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४ ॥

अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद् ध्रुवमधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात् ॥

अपादाने पञ्चमी २ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पततीत्यादि ॥

षष्ठी शेषे २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रतिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादि सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः
पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः
स्मरति । एधोदकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः ॥

आधारोऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात् ॥

सप्तम्यधिकरणे च २ । ४ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । अकाराददूरान्तिकार्थेभ्यः औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिध्यापकश्चे-
त्याधारसिद्धा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वमिमांसास्ति । वनस्य
दूरे अन्तिके वा ॥

अभ्यासः

१. निम्नाङ्कित वाक्यानां कारकस्वरूपं निरूपयत

(क) गोपालः पठति, रामः लिखति, हरिः गच्छति

(ख) छात्राः गुरुं नमस्युः, शिशुः दुग्धं पिबेत्, नृपः शत्रुं जयेत्

(ग) मदनः जलेन मुखं प्रक्षालयति, कुम्भकारः दण्डेन चक्रं चालयति

(घ) उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये, दीनाय द्विणं ददाति,

(ङ) नास्ति सत्यात् परोधर्मः, असज्जनानां कस्य भयं न जायते

(च) अलसस्य कुतो विद्या, अविद्यस्य कुतो धनम्

(छ) गुहायां वसति मुनिः, सूर्यो उदिते कमलं प्रकाशने, सायंकाले चन्द्र उदेति

समासः

तत्पुरुषः

तत्पुरुषः २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयम् प्राग्बहुव्रीहेः ॥

द्विगुञ्च २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात् ॥

पञ्चमी भयेन २ । १ । ३७ ॥

चोरादभयम् चोरभयम् ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन २ । १ । ३६ ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ ॥

अलुगुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥

षष्ठी २ । २ । ८ ॥

सुबन्तेन प्राग्बत् । राजपुरुषः ।

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशेनैकाधिकरणे २ । २ । १ ॥

अवयविना सह पूर्वद्वयः समस्यन्ते एकत्वसङ्ख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः ।

पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकाधिकरणे किम् ? पूर्वश्लाघाणाम् ॥

अर्धं नपुंसकम् २ । २ । २ ॥

अमांशवाध्याध्मशब्दो नित्य क्लीबे, स प्राग्बत् । अर्धं पिप्पल्याः अध्रं पिप्पली ॥

कर्मधारयः

विशेषणं विशेष्येण बहुलम्

भेदकं भेदधेन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्बत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्—कृष्णमर्षं । क्वचिन्न—रामो जामदग्न्यः ॥

नञ्

नलोपो नञः ६ । २ । ७३ ॥

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अभ्राह्मणः ॥

बहुव्रीहिः

अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ पीताम्बरो हरिः ॥

द्वन्द्वः

चार्थे द्वन्द्वः २।२।२६ ॥

अनेकं सूबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाच्येतरैतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्र “ईश्वरं गुरुं चाम्रजस्रं” इति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । “मिक्षामटं गां चानयं”, इति अन्यतरस्थानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाच्यः । अनयोरसामर्थ्यात्समासो न । “धवखद्विरो छिन्धि” इति मिलितानामन्वय इतरैतरयोगः । संज्ञापरिभाषम् । समूहः समाहारः ॥

अभ्यासः

१. निम्नादिकृत पदानां समासं निरूपयत

- (क) वृक्षपतितः, रोगात् मुक्तः, द्वयङ्गुलम्
- (ख) देवपूजा, सुखभोग, चन्द्रमुखम्
- (ग) नीलोत्पलम् सुन्दर पुरुषः, अपर कायः
- (घ) अनश्वः, असुखम्, अग्रियः

तद्धितः अपत्याधिकारः

तस्यापत्यम् ४ । १ । ६२ ॥

नष्टघन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थः उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः ॥

ओर्गुणः ६ । ४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य अस्य गुणः तद्धिते । माश्वपतः ॥

अत इङ् ४ । १ । ६५ ॥

अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तस्मादिङ् स्यात् अपत्यर्थे । दाक्षिः ।

आयनेयोनीयियः फडल्लुर्घा प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ॥

प्रत्ययादेः फस्य आयन्, ढस्य एय, खस्य ईन्, छस्य ईय, घस्य इय । गर्गस्य युवागत्य
गाभ्यायणः । दाक्षायणः ।

स्त्रीभ्यो ङक् ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ङक् स्यात् । वैनतेयः ॥

शैषिकः

बृद्धाच्छः ४ । २ । ११४ ॥

मालीयः । मालीयः । तदीयः । (वा नामधेयस्य बृद्धसंज्ञा वक्तव्या) देवदत्तीयः, दैवदत्तः ।

विकारार्थः

नित्यं बृद्धशरादिभ्यः ४ । ३ । १४४ ॥

मात्रमयम् ॥

मत्वर्थीयः

अत इनिठनौ ५ । २ । ११५ ॥

दण्डी । दण्डिकः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५ । २ । ६४ ॥

गाबोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥

प्राग्दिशीयः

पञ्चम्यास्तसिल् ५।३।७॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् वा स्यात् ॥ कस्मात् ॥

सप्तम्यास्त्रल् ५।३।१०॥

कृत् । यत् । तत् । बहुत् ॥

त्वतलोरधिकारः

तस्य भावस्त्वतलो ५।१।११६ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबम् । तलन्तम् । स्त्रियाम् ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१।१२४ ॥

चाद्भावे । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मीढ्यम् । ब्राह्मण्यम् । प्राकृतिगणोऽयम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा ५।१।१२२ ॥

वा वचनमणादिसमावेशार्थम् । पृथोर्भावः प्रथिमा ॥

अभ्यासः

१. निम्नाङ्कित पदानां तद्धितान्त प्रत्ययानि निरूपयत

- (क) राघवः, वासुदेवः, पाण्डवः
- (ख) द्रोणिः, वाहिः, दाक्षरथिः
- (ग) भाग्येयः, कोन्तेयः, द्रौपदेयः
- (घ) मासिकः, वार्षिकः, तात्कालिकः
- (ङ) लघुत्वम्, लघुता, गुरुत्वम्, गुरुता, विद्वत्त्वम्, विद्वता
- (च) गरिमा, महिमा, सधिमा

स्त्रीप्रत्ययः

अजाद्यतष्टाप् ४।१।४॥

अजादीनामकारान्तस्य च बाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र चोत्प्रे टाप् स्यात् । अजा । एटका । अशवा ।
चटका । मूषिका । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । मेघा । इत्यादि । गङ्गा । सर्वा ।

उगितश्च ४।१।६॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्त्रिण्यां ङीप् स्यात् ॥ भवती । भवन्ती । पचन्ती ।

अभ्यासः

१. निम्नाङ्कित पदानां स्त्रीप्रत्ययानि निरूपयत

(क) भूषिका, वत्सा, बासा

(ख) भवती, श्रीमती, जानती

इति संक्षिप्ता लघुसिद्धान्तकौमुदी

कक्षागत रूपमा कक्षा ८ का विद्यार्थीले गाउने राष्ट्रिय गीत

तराई हेर कति राम्रो हरियो वन हुनाले
पहाड हेर झनै राम्रो गुर्गस फुल्नाले
म त हेर त्यसै राम्रो यसै राम्रो
त्यसै राम्रो नेपाली हुनाले
सगरमाथा मेरो आफ्नो शिर भइदिनाले ।।

अरूको भरमा बाँच्नु पर्छ हतै नहुनेले
एक दिन भोकै मर्नु पर्छ पौरख नहुनेले
म त मेरो पौरख खान्छु
म त हातका नङ्ग्रा खियाउँछु, नेपाली हुनाले
साथ नेपालीको लक्ष्य एउटै भइदिनाले ।।

अरूको सारमा हिड्नु पर्छ ओखै नहुनेले
अन्यायलाई सहनु पर्छ निर्धो पइदिनाले
म त अन्यायसित लड्छु,
ठूलो सानो एउटै देख्छु, नेपाली हुनाले
राजा-रानी मेरो दुइटा आँखा भइदिनाले ।।

संस्कृत भाषा कक्षा ८

